

Besara, za brata Nikolu; Persida Jovanović, učiteljka; Petar J. Crnčević, učitelj realke; skupljao pretplatnike.

Iz **Mostara**: Nikolaj A. Ilarionov, ruski konzul (6 prim.); Milutin Govedarica, za sina Božidara (2 prim.); Aleksa Čokorilo, efimer. Učitelji: Ilija Govedarica, Stojan Z. Jovanović, Petar Milanić, Marija Ilić, učiteljka; Milica Ilić. — Trgovci: Jovo R. Šola, (2 prim.), Hristo Gatalo, za sina Ignjata; Ilija V. Šola (2 prim.); Ilija Janković; iz **Nevesinja**: Jovan Govedrica, proto. Iz manastira Duži: Melentije Perović, iguman (4 prim.)

U godini 1872, iz **Grahova**: G. S: Skakić (5 primeraka); Dreč, nadzornik škole; gospoda R. i V. Šola; braća Šotrići, Đ. Bjelobrk, J. Milušić, braća S. i Š. Ćirići, braća Mrav, braća Kusalo, Nikola Ćorović, I. Šašaroga, S. Srbi, I. Kostić, Mihajlović, L. Kuljik, Mitar i Marko Sekulović, S. Mrav, K. Milinković, sinovi L. Kneževića, gospođe Jakšanova; M. Špirića, učenice mostarske ženske škole, S. Milića, S. Ivaniševića, S. Džonlezova, M. Čukova, V. Oborinova, S. Matkovića, M. Blažića, J. Milićevića, U. Radovića, S. Tošića, J. Šolima, G. Šotrića, J. Bilića, R. Milišića, S. Čukovića, S. Božića, A. Provića, M. Bilića, A. Nadbaltina, F. Kablarova, J. Vukovića; učenice mostarske muške škole: Đ. Njunić, R. Milutina, J. Dreč, G. P. Vožića, sveštenika; V. Ivezića, A. Čokorila, Gđica M. Ilić učiteljka; Tuta, Krulj. Trgovci Davidović, Pokrajčić i zanatlije. Gospoda Lj. Ljepava, J. Lazarević učitelj, braća Jelačići i Bjelobrci, sinovi I. P. Ivaniševića, braća Perini, J. Šola, Đ. Srno braća Kosjerine, K. Sarajlija, V. Kujić, S. Grskovac, P. Škipina, Đ. Kisić, trgovac, Provići, L. Lakić, S. Jović, R. Ramić, L. Čojat i S. Ostojić, zanatlija.

Bilo bi od interesa pronaći razloge iz kojih je varirao broj prenumeranata na Srpsko-dalmatinski magazin iz Bosne i Hercegovine i nekih mesta u tim zemljama, zato što ih je nekih godina bilo upadljivo mnogo, a nekih opet vrlo malo pa, u ponekim godinama, i nimalo.

Todor Kruševac

SRPSKA REALKA — GIMNAZIJA U SARAJEVU¹⁾

S pokretanjem školskog pitanja kod Srba u Bosni i Hercegovine, oko sredine prošlog veka, staranje o školama postalo je u organizovanim srpskim opštinama jedan od glavnih zadataka. I dotad je bilo ponegde škola, ali sa ograničenim programom i bez pravog uređenja; one su delovale povremeno i po svemu ostajale bez vidnijih rezultata. Nova akcija kao da se sprovodila po planu i organizovano. Opravdavana nasušnom potrebom školovanja podmlatka, ona je po spoljnim obeležjima poprimala vid spontanosti, iako je jasno da bi se tada jedva mogla i zamisliti da nije bila inspirisana onim činiocima koji su kod hrišćanske raje podsticali oslobodilačke težnje i izazivali življa kretanja u raznim pravcima. Samo postojanje sličnih tendencija ukazivalo je na previranje koja potresaju društvo i nagovešćuju skorašnje promene.

Od pojava u znaku novog vremena pomenućemo veliki, svečano objavljeni reformni akt (1839) zbog značaja koji je imao: predviđenim modernizovanjem uprave on je u stvari ukidao osnovu na kojoj se izgradilo feudalno-esnafsko društvo, dok je na drugoj strani, odredbama o pravnom izjednačenju građana, pobuđivao velike nade kod pretežnog dela stanovništva. A osim toga, ni Bosna u ovo vreme, koliko god bila od sveta ograđena kordonima, nije mogla ostati neosetljiva prema novim idejama koje su iz susedstva strujale, prodirale i krepile narod, podržavajući ga u optimizmu poteklom iz re-

¹⁾ Prvi je izneo istorijat ove škole, služeći se materijalima iz arhiva sarajevske Srpske opštine, upravitelj Stevo Kaluđerčić u članku »Podaci iz istorije srpskih narodnih osnovnih i srednjih škola u Sarajevu«, koji je štampan u »Prvom godišnjem izvještaju srpskih osnovnih i više djevojačkih škola u Sarajevu svršetkom 1898/99. školske godine« (Sarajevo 1899), i sve što je kasnije objavljeno o ovom pitanju, zasniva se uglavnom na iznetim podacima i saopštenjima. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se poznati podaci dopune i objasne novim materijalima a uz to i isprave neke ponavljane greške. Za nove materijale iz arhiva sarajevske Srpske opštine koristio sam jednim delom i ispis pok. Riste Sušnjica, bivšeg školskog nadzornika, koji se nalaze u Narodnoj biblioteci u Sarajevu.

formnih obećanja. Pod dejstvom raznih uticaja došlo je do previranja, u kojima su krupne promene ne samo bile na vidiku, već i nagoveštavale stvaranje jedne povoljnije atmosfere, društvene i političke.

Koristeći nove prilike i izgleda, bosanski Srbi po gradovima oslobađali su se sve više dotadašnjih stega i sa ekonomskim jačanjem postajali sposobni da odlučnije pristupe uređenju škola, otvaranju novih i preuređenju postojećih. Na njihovu školsku akciju imala je, makar posredno, nekog uticaja i nacionalno-politička propaganda iz Srbije, organizovano povedena prema Garašaninovu »načertaniju« iz 1844. godine.²⁾ Znalo se koliko su škole, kao ustanove za obrazovanje podmlatka, pogodno sredstvo nacionalnog »buđenja« i uzdizanja, pa je razumljivo što im se i zbog toga obračala izuzetna pažnja.

U angažovanju na praktičnim prosvetnim zadacima prednjačila je u ovo vreme sarajevska Srpska opština, pod vođstvom samostalnih trgovaca, među kojima su još važnu ulogu igrale ćurčije i njihov »trgovinsko-ćurčijski esnaf«, kako se zvanično nazivao. Obeležena je vidno ta aktivnost, ne samo modernizovanjem pa i proširenjem škola, već i otvaranjem jedne nepotpune srednje škole, popularne Srpske realke, koja je pod raznim imenima delovala više od tri decenija. Osnivanje i rad takve škole predstavlja, bez sumnje, značajan momenat u razvitku školstva ovih krajeva.

Po vremenu postanka, sarajevska Srpska realka je u stvari prva srednja škola svetovnog karaktera u Bosni i Hercegovini: osnovana je pre sličnog pokušaja hrvatskih trgovaca u Livnu i na desetinju godina pre prvih ruždija pod reformisanom upravom, dok je za sobom imala više od četvrt veka rada u vreme osnivanja prve državne gimnazije u zemlji. Kao javna ustanova, pristupačna svakom bez razlike, ona je vaspitala i dala za ono vreme solidno obrazovanje pojedincima iz niza generacija i po tome bila lučonoša prosvetećenosti u ovim krajevima. Nije mali njen značaj ni po tome što je svojim postojanjem kroz celo vreme podsticala razne težnje koje su išle za otvaranjem potpune gimnazije u Sarajevu, podržavala ih i bodrila, ne dopustivši ni u jednom momentu da posve zamru.

IZ ovog razloga zaslužuje prva srednja škola u Sarajevu da se u jednom prikazu iznesu teškoće na koje je za svog relativno dugog trajanja nailazila i s njima se nosila, boreći se često samo za goli opstanak.

²⁾ Začetnik i šef propagande bio je Ilija Garašanin, ministar unutrašnjih dela Srbije, koji je u poznatom »načertaniju« izložio glavna načela srpske politike prema potlačenim jugoslovenskim zemljama i na njima zasnivao svoj propagandni rad. U rukovođenju ovom akcijom njegov pomoćnik bio je Jovan Marinković, (1821-1892), rodom iz Sarajeva, koji je kao dete prenet u Srbiju i tamo školovan i vaspitan. Dok je preko njega išla propagandna akcija, glavni poverenici (»kolovođe«) bili su: za istočni predeo Dubrovčanin Matija Ban (1818-1903), književnik, a za zapadni Bosanac Tomo Kovačević (1817-1863), bivši klerik.

Osnov školskog preuređenja

Malo se zna o delovanju škole sarajevskih Srba u ranijem vremenu, i pored toga što vesti o njenom postojanju idu daleko u prošlost. Još krajem četrdesetih godina prošlog veka škola je radila bez određenog sistema, na primitivan način i sa programom ograničenim uglavnom na pismenost. Na radu u bila dvojica učitelja, kojima je Opština srpska davala stan i nešto plate u ime naknade za obučavanje dece siromašnih roditelja, dok su im imućniji za svoju decu plaćali svake nedelje određenu nagradu u novcu i uz to snabdevali ih drvima za zagrevanje škole i stana (VI. Skarić: Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937, 204). Od učitelja je, izgleda, traženo da budu dobri crkveni pojci i nije se mnogo gledalo da li će na tom mestu odgovarati kao vaspitači.

Prilike u sarajevskoj školi krenule su na bolje kada je Srpska opština izabrala za upravitelja škole Dubrovčanina Špira Rajkovića, koji se od 1846. nastanio u Sarajevu i bavio trgovinom i ponešto apotekarstvom. Okretan i radin, Rajković se i ranije zauzimao za škole i druge narodne poslove i, ističući se, izbio brzo u prve redove među sarajevskim Srbima, zbog čega je i smatran »vrlo zaslužnim« (Kaluderčić, c. č. 5). Da je za kratko vreme stekao uvažanje i kod ostalih sugrađana, svedoči fra Martin Nedić, koji u svojim zabeleškama govori o njemu sa simpatijama, dodajući izričito da su »Spiru kao valjanog čovika i Turci sarajski pošivali« (»Franjevački vjesnik«, br. 12 iz 1932, 364).

Po svojim osobinama i stečenom ugledu, Špiro Rajković bio je pogodna ličnost za nacionalno-političku propagandu koja se iz Srbije u ovo vreme forsira i širi. S vođama te propagande on se, doista, povezao i već u oktobru 1848. pristao da u Sarajevu radi kao njihov dobrovoljni agent (D. Stranjaković: Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim zemljama, Beograd 1936, 11). Iako je taj rad ostao skriven i nepoznat, sam podatak objašnjava uticaje koje je Beograd imao na novu školsku politiku sarajevskih Srba. A kako je Rajković bio oženjen Dafinom-Dašom, sestrom Jovana Marinovića — glavnog Garašaninova pomoćnika u poslovima propagande, može se pretpostaviti da je taj njegov rad, zbog bliskih rodbinskih veza, bio vrlo obiman.

U svojstvu upravitelja Rajković je odmah pregao da sarajevsku školu reformiše prema savremenim zahtevima. Da bi to sproveo, on je na školu pozvao Đorđa Margetića, rodom iz Imotskog, koji je u to vreme učiteljovao u Lijevnu i uz to se bavio skupljanjem narodnih umotvorina.³⁾ Prepiska je duže vođena (još od septembra 1849) i pošto je novi učitelj, odazivajući se pozivu, došao početkom maja 1850. u Sarajevo, srpska škola je još istog meseca javno i na svečan način otvorena. Margetić je vodio viša dva razreda i u njima radio po načelima nove pedagogije, dok su u prva dva razreda bili

³⁾ Đorđe Margetić (1826-1916), srpski učitelj, spada među najranije skupljače narodnih pesama iz Bosne, od kojih je neke objavio u Jukićevom »Bosanskom prijatelju«, II, 1851, a neke su ušle u zbirku »Bosanske narodne pjesme«, koju je fra G. Martić izdao (Ostjekl 1858). Margetić je radio na sarajevskoj srpskoj školi od 7. maja 1850. do polovine 1855. godine.

dotadašnji učitelji koji su, po svojoj prilici, radili po starom metodu. Već krajem oktobra 1850. završena je prva školska godina i održan ispit (Kaluderčić, c. č. 6).

Preuređenje sarajevske škole izvršeno je, o tom nema sumnje, po uputstvu iz Beograda. Upravitelj Spiro Rajković kaže izrično u pismu od 18. januara 1851. kada odgovara Marku Markoviću u Carigrad koji se ponudio za učitelja, da se u novootvorenoj »srbskoj osnovnoj školi sarajevskoj« obučavaju daci »po sistemi ili uredbi osnovni škola Knjaž. Srbije« (Arhiv sarajevske Srpske opštine). Potvrđuje to i podatak naveden u pismu istog upravitelja od 18. juna 1851. iz koga se vidi da su u sarajevskoj školi predavani približno isti predmeti kao u osnovnim školama u Srbiji: »1. Nastavlenije u srbskom i slavenskom čitanju; 2. Prva znanja na izust; 3. Kratka sveštena istorija i katihizis na izust; 4. Računica praktična; 5. Nastavlenije u krasnopisanju, pravopisanju i pjenije« (Kaluderčić, c. č. 22).

Knjige i pribor za novu školu nabavljani su takođe u Beogradu, pri čemu je za siromašne trošak snosila Srpska opština. Iz zabeležaka omladinca Koste Hadžiristića znamo da je iste godine (1850) osnovana uz školu i prva knjižara u Sarajevu, u kojoj su prodavane školske knjige, a ponešto i druge. »Preko đumruka — navodi Hadžiristić — prolazile su i nije se gledalo kake su knjige... Od toga vremena već knjige uđuše u veću čast i mnogi radije čitaše i kupovahu...«, dok su novine u većem broju nabavljane i čitane u Sarajevu od vremena Krimskog rata (V. Čorović: Iz sarajevske prošlosti, »Prilozi za književnost...«, XVI, 1936, 27). Pored knjiga nabavljanih za novac, iz Beograda su slane neke knjige i na poklon, i to ne samo školske nego i zabavne, sa namenom da se pri Opštini osnuje srpska čitaonica.

Margetić je bio mlad čovek, dobar i revnostan učitelj, zagrejan uz to idejom narodnog oslobođenja koju u svakoj prilici propoveda i unosi u školski rad. Već početkom 1851. održao je u školi prvu Svetosavsku proslavu i tom prilikom dao u početnom govoru »jedno poučeniće k sobranim«. U opštinskom letopisu zabeležen je opis svečanosti i na kraju izveden sažet zaključak: »Ovo praznovanje i slava dosti je uzbudila mnoge od obštinstva, te su potom počeli brinuti se, da bi i obštenarodne škole u bolji poredak došle« (C. Arhiv).

Da se obezbedi stalan prihod iz koga bi se škole mogle održavati, obrazovan je u maju 1851. poseban školski fond. Imućniji opštinar upisali su u fond izvesne sume kao svoj doprinos, ali ih nisu odmah uplaćivali nego kod sebe zadržali, obvezujući se da će na upisane sume plaćati redovno 10% interesa godišnje. Iz tih naplata obrazovao se stalan prihod fonda, koji se trošio za plate učiteljima, knjige i ostale školske potrebe, dok se osnovni kapital fonda imao sačuvati i vremenom umnožiti. Kasnije su mnogi izmirili svoje obaveze i fond se umnažao, pored doprinosa opštinaru, i raznim prilozima koji su stizali s drugih strana.

Novinu je predstavljalo kada je u septembru 1851. izabran i poseban školski odbor, koji će voditi školske poslove i brinuti se o

materijalnom stanju i izdržavanju škola. U prvi školski odbor, kome je na čelu bio upravitelj Spiro Rajković, izabrani su još članovi: Manojlo Jeftanović, Simo Samouković, Jovo N. Despić, Aleksa Jelić, Mićo Hadživakovović i Pero Hadžiristić (Kaluderčić, c. č. 20). Nije bio utvrđen broj članova školskog odbora, kao ni vreme za koje su preuzimali dužnost, već je to određivano prema prilikama. Ustanova školskog odbora održala se kroz celo vreme u srpskim školama.

Na rad škole imali su nekog uticaja i krupni politički događaji do kojih je u zemlji u međuvremenu došlo. To je doba neograničenog gospodarenja Omer-paše Latasa, naročito Portinog izaslanika, koji je kršio poslednji otpor feudalaca i sprovodio upravne promene u smislu reformnih zakona. Ali, uporedo s tim, on je za svog boravka u Bosni naslućivao stalno slovensku propagandu iz susednih zemalja i na nju se tužio, zbog čega je poznate ljude iz naroda bezobzirno progonio.

Omer-paši nije se sviđao ni rad školskog upravitelja Spire Rajkovića, pa je od Srpske opštine zatražio početkom 1852. da ga otpusti iz svoje službe, tobože zbog toga što je austrijski podanik. Ovom zahtevu, naravno, moralo se bez pogovora udovoljiti.⁴⁾ Opština je iza toga izabrala za školskog upravitelja Sima M. Samoukovića, sarajevskog trgovca, pod čijom se upravom škola dalje razvijala.⁵⁾

⁴⁾ Kaluderčić datira Omer-pašino pismo o zbacivanju Rajkovića sa 10. januara 1851. (c. č. 6), a po njemu isti datum (preračunat na novi kalendar) navodi i Skarić (c. č. 206), što je očigledno greška. Sam Kaluderčić je naveo dva podatka koji potvrđuju da je Rajković gotovo cele 1851. godine bio upravitelj škole: njegovo pismo od 18. juna 1851. (c. č. 22) i izbor 30. septembra 1851. za predelnika prvog školskog odbora (c. č. 20). To potvrđuje donekle i fra M. Nedčić kada, u vezi s Rajkovićem, opisuje događaje koji su se zbili krajem 1851. ili početkom 1852. godine:

»Za ugoditi Turcima ne bijaše dosti Omeru razoružat raju, tom prigodom počiniti raji privelike štete i nasilje, nego čini dogonit u Sarajevo odlične trgovce, kao iz Banja Luke Tomu Radulovića i još njeke, a i mnoge popove hrišćanske, pa ji stavlja pod zatvor, a ne kaže radi šta to biva. U Sarajevu hotjaše se dočepat Spira Rajkovića (...) Turci dakle ljute tužbe suprot Omeru pišaše i nadpišaše turski, nu jer je Omer kao šupalj pod ušima svako pismo samo kad je mogao hvatao je i otvarao i prigledao. Turci najđu za prijatno neka Spiro na zavitku talianski upiše i upravi tužbe na i njima i Spiri poznatog Franka (Europljanina) s priporukom da Franjk pismo, t. j. tužbe pridade onom komu se imadu dati. Dogotovljeno pismo Turci pridadu turskoj pošti, al Omer na pošti ulovi, i doznava da je Spiro talianski nadpis učinio, radi toga Omer odredi Spiri zepeti stupicu, t. j. spratit ga u tamnicu. Međuto, dok Omer hvata Turke, koi su tužbe pisali, Spiro podbio kapu u šaku biži u C. K. Austrianski konzulat, i kaže konzulu Athanackoviću zlo svoje koje će ga mahom poklopit. Athanacković odgovori: Dragi Spiro, bacite toga vraga (fes) s glave, i stavite šapku i upišite se među podajnike austriske pa se nebojte. To Spiro i učini, i tako mu ostade koža čitava, drugie po sve prilike bio bi otišao bragom jednoga Jukića« (»Franjevački vijesnik«, sv. 12 iz 1932, 384).

Rajković je u martu 1853. bio postavljen za austrijskog konsularnog agenta u Lijevenu, gde je 5. septembra 1855. naprasno umro.

⁵⁾ Simo M. Samouković rođen je u selu Kasetićima oko 1808. i u Sarajevu je kao dečak došao i nastanio se. Tu je stekao kuću na kat, polovinu jednog hana, dućan i komad neizgrađenog zemljišta. Imao je u gradu solidnu manufakturnu, kolonijalnu i kožarsku radnju, a osim toga izvan Sarajeva 100-dana ziratne zemlje. Nepokretno imanje mu je cenjeno na 10-15.000 for. (Skarić, c. d. 221).

Koliko je sarajevska škola napredovala vidi se i po tome što je u njoj doskora radilo više učitelja, među njima i dvojica beogradskih licejaca, Aleksandar Šuškalović⁶⁾ i Todor Mijušković.⁷⁾ Bili su to mladi ljudi, zagrejani idejom oslobođenja srpskog naroda, koja ih je podsticala na rad i žrtve.⁸⁾ Uz postojeću školu otvorena je 1854. i ženska škola, pa je pored Margetića radilo u Sarajevu već pet učitelja, većinom mladih ljudi iz Srbije i Vojvodine.

Produžna škola za realna znanja

Srpska škola, i pored povoljnog razvijanja, mogla je samo delimično zadovoljiti potrebe sarajevske trgovine, koja u ovo vreme održava žive poslovne veze s primorskim i srednjoevropskim zemljama.

Da se ovde rano osećala potreba za srednjom školom s realnim znanjima neophodnim za trgovanje, svedoči jedan dopis iz Sarajeva objavljen još 1847. u zagrebačkim »Novinama«, gde se navodi da su opštine pravoslavna i katolička odlučile »zavesti jednu školu, u kojoj će se, osim našega narodnoga jezika i drugih naukah, predavati i jezici talijanski i njemački«; u dopisu se kaže da je od vlade isposlovana dozvola za školu i samo se još traži dobar učitelj da otvori školu (J. Jelenić: Kultura i bosanski franjevci II, Sarajevo 1915, 349).⁹⁾

⁶⁾ Aleksandar Šuškalović (1824-1886), Pančevac, svršio je u Beogradu gimnaziju i tri godine filosofije na Liceju. Za učitelja u Sarajevo došao je 1852. i ostao do 1857; po drugi put je bio učitelj u Sarajevu od 1860-1863. Posle je prešao u Srbiju i bio učitelj.

⁷⁾ Todor-Toša Mijušković (1827-1891), rodom iz Prnjavora manastira Kalenića u Levču, svršio je gimnaziju i Licej u Beogradu. Posle kraćeg službovanja u Srbiji, došao je 1853. u Sarajevo i bio učitelj dve godine, do 1855. Morao se iz Sarajeva begstvom spasavati, pa je, vrativši se u Srbiju, bio gimnazijski profesor u Beogradu, a kraće vreme i u nekim drugim mestima.

⁸⁾ U svojim uspominama Milan Đ. Milićević kaže da se za mladih dana, služeći u Lešnici, družio mnogo s ljudima iz Bosne i s njima zajedno zanosio oslobodilačkim idejama. »Među svima mojim poznanicima koji su ovako mislili, dvojica su bila odvojila. To behu Aleksa Šuškalović i Todor Mijušković. Nas trojica smo zamišljali ni manje ni više nego da uređimo čete u Bosni i Hercegovini i da otpočnemo četnički rat protiv Turaka«. Kao mladi licejci njih dvojica su došli u Sarajevo. »Onde Mijušković ostane skoro dve godine, pozna se s nekoliko glasovitih hajducima, i s drugim odvažnijim ljudima iz Krajine; kušao je da se sporazume i s katolicima, pa čak i s nekim razboritijim muslimanima, ali je s ovima poslednjima vrlo malo mogao uspeti«. Za dopisvanje udesili su svoju azbuku, i pisma iz Sarajeva dobivao je adresovana srbuljski. »Posle dosta vremena, Turci u Sarajevu nešto namirišu, i uzmu lagano tragati. Prijatelji se uplaše i Mijuškoviću šanu da izmiče. On tako i učini. Jedno veće omrkne i ne osvane u Sarajevu. Usred zime, on, na Mokru Goru, prođe u Srbiju i ode svojoj kući u kalenički Prnjavor. Odande mi piše šta je i kako je«. Šuškalović je ostao, povukao se u školu, pa je uskoro cela stvar zataškana (Godišnjica . Čupča, XVII, 1897, 50).

⁹⁾ Ideja iz 1847. o zajedničkoj školi nije ostvarena, ali je do okupacije bilo u srpskim školama u Sarajevu, skoro uvek, i katoličke dece, a od 1870. i dece španjolskih Jevreja. »Mi ćemo — kaže Kaluderčić — neke navesti, koji su išli u srpsku školu: od katolika: Anto Peršić, danas gradski zastupnik; Mato Čelić; Anto Klinčić; Ivo Peršić i Johan Sappe (Nijemac); od Jevreja: Javer ef. Baruh, Juso Finci, Mošo A. Finci i drugi. — Od okupacije pa ovamo to je već prestalo — pa u srpsku školu idu djeca srpska samo pravoslavne vjere« (c. č. 25).

Kako za otvaranje zajedničke srednje škole u Sarajevu nisu bili stvoreni uslovi, niti se na tom nešto ozbiljnije radilo, Srpska opština je sama uskoro pokušala da nastalu potrebu zadovolji, makar i privremeno, osnivanjem jedne produžne škole s određenom praktičnom namenom. Prilika joj se ukazala kada je 1852. godine došao na školu učitelj Aleksandar Šuškalović, koji je za sličnu akciju imao i volje i sposobnosti.

Ne zna se tačno kada je ova škola otvorena, ali da je to svakako bilo pre 1855. godine, koja se obično uzima kao godina osnivanja, nalazimo potvrdu u ugovoru iz 1853, kojim se Šuškalović obvezao Srpskoj opštini da će u školi predavati i nemački jezik, kao i u uverenju koje mu o službovanju izdaje Srpska opština 21. avgusta 1855, gde izričito navodi da je bio učitelj u »Trgovačkoj školi«. Prema tome, opravdano je ako se kaže da je škola u nekoj formi počela raditi još 1852, uskoro po Šuškalovićevom dolasku u Sarajevo.¹⁰⁾

Nova škola nije bila zasebno organizovana niti je imala određeni nastavni program. U ovom pogledu ona je u prvo vreme uređivana privremeno, prema prilikama i mogućnostima, a kako se nalazila u sastavu osnovne škole, nije zadugo imala ni ustaljeno ime, pa se nazivala jednom veća građanska škola, drugi put viša škola ili realka, a ponekad i trgovačka škola. U ovom provizoriju ona je ostala sve do 1864. godine, i pored pokušaja da prebrođenjem početnih teškoća dobije pravu organizacionu formu.

Ali, i pored organizacione nesređenosti, u ovoj svojevrsnoj školi držana su predavanja kao u srednjoj školi, zahvaljujući staranju njenog prvog učitelja. Zna se da je Šuškalović postavio širok program nastave, kojim su (1855) bili obuhvaćeni ovi predmeti: etika, srpski i nemački jezik, narodna ekonomija i trgovina, zemljopis, opšta i jestastvena istorija, računica i crkveno pjenjeje. Jedne druge godine učili su se još i ovi predmeti: istorija srpska, gramatika srpska, zemljopis, fizika, antropologija i astronomija (Kaluderčić, c. č. 22). Učenje italijanskog jezika, toliko potrebnog tada trgovini, odloženo je dok se ne nađe za to kvalifikovan učitelj.

Već u prvim godinama Šuškalović je uspešno vodio školu i »u njoj predavao mnogo što-šta što se uči u nižoj gimnaziji ili u drugim srednjim školama«, kako svedoči dr Vladan Đorđević, koji je i sam tada pohađao sarajevsku školu. Đorđević navodi da je po povratku u Beograd, posle trogodišnjeg učenja kod Šuškalovića, položio prijemni ispit za gimnaziju i bio odmah primljen u drugi razred, dok su Savo Kosanović i Simo Čajkanović, posle četvorogodišnjeg učenja u Sarajevu, bili primljeni za redovne đake u beogradsku bogosloviju, iako se onda u tu školu mogao upisati samo onaj koji je svršio najmanje četiri razreda gimnazije (»Bosanska vila«, XXVI, 4, 1911, 54).

Nova škola nije nailazila na smetnje i izgledalo je da će se doskora razviti i učvrstiti. Školske knjige dobavljane su bez teškoća

¹⁰⁾ Kaluderčić, c. č. 22.7. I Kaluderčić kaže da »vrlo lako može biti da je škola zavedena još 1852, navodi i dokaze za to, ali na njima kao da ne insistira, tvrdeći da od 1855. sigurno postoji.

iz Srbije i Vojvodine, pri čemu je jedan deo, kao i ranije, priman na poklon. I austrijska vlada je u ovo vreme, svakako radi proširenja svoga uticaja, poslala Srpskoj opštini veći paket školskih knjiga (1080 komada), kao što pokazuje zahvalno pismo od 13. jula 1857. koje je u ime Opštine potpisao i kancelaru austrijskog konsulata u Sarajevu Franji Zoretiću predao upravitelj Samouković sa članovima školskog odbora (A. Ivić: Arhivska građa, S. K. A. Beograd 1931, 413).

Zanimljivo je da u pogledu stanja i izgleda srpskih škola sarajevskih provejava u ovo vreme optimizam i iz nekih pisama upravitelja Sime Samoukovića. Tako on, pismom od 18. novembra 1856, javlja Jovanu Marinoviću, popečitelju finansija u Beogradu, da u školama radi pet učitelja i na kraju dodaje: »Znam da će vam milo biti čuti da su naše škole sada u dobrom stanju«. U drugom pismu, od 13. septembra 1857, Samouković poziva Ničifora Dučića, svršenog đaka beogradske bogoslovije, da iz manastira Duži dođe za učitelja u Sarajevo, pošto nigde kao tu neće naći bolje mesto za rad na prosveti.¹¹⁾

Ali, i pored povoljnih izgleda, srednja škola je i dalje ostala po starom i nije organizaciono sređena. Jedan od razloga bio je, izgleda, i neuspeh odgovornih ljudi u Opštini da za školu pronađu pogodna učitelje. Školski odbor je znao koliko je ovo pitanje važno za opstanak i napredovanje škole, pa kako još nije bilo školovanih domaćih ljudi, trudio se da potrebne učitelje pronađe i angažuje na strani, uglavnom u Srbiji i Vojvodini. Pri ovom traženju apelovalo se ponekad na patriotska osećanja, iz čega se naslućuje da učiteljima sa strane objektivno nisu konvenirale tadašnje prilike u Sarajevu.

Primeru radi navešćemo da su članovi školskog odbora, pismom od 28. maja 1855. godine, zamolili Platona Simonovića, glavnog upravitelja škola u Kneževini Srbiji, da im nađe i u Sarajevo pošalje jednog izobrazenog učitelja, koji zna nemački ili italijanski jezik, kako bi se mogla urediti nova škola, iskazujući na kraju pisma nadu da će njihovo »prošenje na osnovu napriedka srpskog uvaženo biti«. Sa istim ciljem obraćao se školski odbor u maju 1856. i Nikoli Vukićeviću u Sombor, sa uverenjem da će »za blago Srbstva« poraditi i pronaći im učitelja, a krajem iste godine i Danilu Medakoviću, uredniku »Srbskog dnevnika« u Novom Sadu, takođe sa sličnom molbom da im za višu školu nađe pogodna čoveka (C. Arhiv).

No uredjenje srednje škole nije zapinjalo samo zbog nastavnika, već u mnogom i iz materijalnih razloga. Odbor je, istina, na razne načine skupljao sredstva u školski fond, ali zbog uvećanih potreba — u sarajevskim srpskim školama bilo je već 1855. godine oko 300 đaka — nije uspeo da sačuva kapital fonda i škole izdržava samo iz prihoda, kako je najpre bilo zamišljeno. Pošto se sada trošio i kapital, fond nije pružao više jamstva da će, pored i inače uvećanih

¹¹⁾ C. Arhiv. Svoj poziv Samouković obrazlaže Dučiću u produžetku pisma: »A naravno, to se razumjeva, da je naše otečestvo nerazdijelimo Bosna i Ercegovina, i nas aman sviju ovde živuština starina je od Ercegovine, a i danas ovdje u našoj školi imade 20 do 30 sinova Srbalja ercegovackih, koji su ovdje na zanatu i pri tome u školu idu«. — »Zašto ja velim, da je otečestvo bez razlike Bosna i Ercegovina i sve Srbstvo« (Sp. Arhiv).

školskih potreba, biti obezbeđena još i sredstva za srednju školu. Ova misao iskazana je i u jednom savremenom aktu.

Pismom od 5. matra 1857. školski odbor zamolio je Stefana Markovića, popečitelja prosvještenija u Beogradu, »da bi nas milostivo saslušati izvolili i sledujuću našu molbu njegovoj svjetlosti Knjazju i visokoslavnom Praviteljstvu srbskom u ime nas predložiti«. U molbi se govori o zavedenim osnovnim školama u Sarajevu i ističe zatim da je za decu nužno »da se onakove škole ustanove u kojima bi veće nauke i bogosloviju učiti mogli«. Iako se na tom već dosta radilo, na žalost »stanje školskog fonda nije takvo da bi se mogli za tu školu podmirivati troškovi«. Stoga odbor moli Srpsku vladu da se novci skupljeni u Srbiji za postradale u Sarajevu od požara 1852. godine pošalju sada za školski fond, kao i da se u beogradsku bogosloviju primi odovud »neki broj učenika na bezplatežno obučavanje« (C. Arhiv).

Iz zahvalnog pisma od 4. jula 1857, koje je školski odbor uputio popečitelju finansija Jovanu Marinoviću — »svome sposobnom saotečestveniku i rodoljubcu«, vidi se da je Srpska vlada rešila povoljno ovu molbu: odobrila je da se novac skupljen za pogorele Sarajlije pošalje u školski fond i da se u beogradsku bogosloviju prime četvorica blagodejanaca (C. Arhiv). No sredstva školskog fonda još su nedovoljna da bi se moglo pristupiti uređenju srednje škole, iako se na tome i dalje radi.

Pod ovim prilikama Šuškalović nije obnovio ugovor o službovanju, koji mu je sredinom 1857. godine isticao, već se posle petogodišnjeg rada na sarajevskoj školi vratio u Srbiju i u Velikom Gradistu primio učiteljsko mesto. Na obnavljanju ugovora o njegovom daljem radu u Sarajevu nije imala razloga da insistira ni Srpska opština, pošto je već bila obavještena o dolasku novog učitelja, a taj se smatrao dovoljnim za školu čije je organizovanje još u stadiju priprema.

U septembru 1857. Šuškalovića je zamenio učitelj Jovan Dimović, koji je došao s preporukom Danila Medakovića iz Novog Sada i od njega doneo plan za prvi gimnazijski razred. Čim je novi učitelj došao u Sarajevo, on je u najstarijem razredu držao predavanja po novom programu, pa se činilo da je pitanje srednje škole najzad krenulo s mrtve tačke i ušlo u fazu rešavanja.

Ali, neočekivano, stvar je opet zapela i Dimović je posle godinu dana učiteljovanja na ovoj školi napustio Sarajevo.¹²⁾ »Možda bi tamo (tj. u Sarajevu) bila za navek zapečaćena njegova sudba — kaže o Dimoviću Haim S. Davičo —, da se tamo nije nalazio neki Gojković,¹³⁾ zelenaš i učitelj ujedno, koji je spletario protiv njega.

¹²⁾ Kaluderčić (c. č. 15) kaže, istina, za Dimovića da je bio »učitelj srednje škole« »od 1855. pa do 1857. ili 1858. ili čak do 1860. (ne zna se tačno)«. Podatak o učiteljovanju pre 1857. je nesiguran, jer i sam Kaluderčić kaže na drugom mestu: »A kada je 1857. godine mjeseca septembra Jovan Dimović došao za učitelja u Sarajevo on je predavao: »u najstarijem razredu u prvoj godini gimnazijske nauke« (c. č. 7-8). Iz daljeg teksta vidi se da je 1858. napustio Sarajevo.

¹³⁾ Nestor Gojković, rodom iz Srema, pogrešno štampane godine učiteljovanja u Sarajevu, verovatno treba od 1855 do juna 1862. (Kaluderčić, c. č. 11).

On je umeo da zavede Sarajlije, uveravajući ih, da je plata od 700 for. suviše velika, i uspeo je da ukloni Dimovića i da sam dođe na njegovo mesto.¹⁴⁾

Ovo kazivanje, verovatno samog Dimovića — s kojim se H. S. Davičo kao srpski konsul u Trstu družio, važno je kao svedočanstvo o neprilikama u koje je škola iz nekih razloga zapala. Netrpljivost među učiteljima i otud nastalo spletkarenje ukazuju jasno na neposredan povod ovog događaja, iako u stvari daju samo spoljne vidove jednog nenormalnog stanja, koje ih omogućuje ali ne objašnjava do kraja. Ne može se ni zamisliti da bi okretni trgovci, koji su vodili Srpsku opštinu i o pokretanim pitanjima realno sudili, pristali pod redovnim prilikama da zbog razlike u plati, možda neznatne, izgube jednog vrsnog učitelja, prvog koji je »gimnazijske nauke« predavao po planu, i zamene ga drugim za koga su znali da na tom mestu neće zadovoljiti. I dok o nerazumevanju, pa i škrtosti, jedva može biti govora, sigurno je da su dublji razlozi zbog kojih je oslabilo njihovo staranje o školama.

Po svemu sudeći, vodeći opštinski krugovi zanemarili su srednju školu, a i ostale, iz razloga što se u ovo vreme i vlast umešala i počela pregledati škole. U opštinskom arhivu ima o tom jedna zabeleška, iz koje vidimo ovaj pasus: »1858. januara 30. od ovdajšnje naše vlasti iz Čebira medliša ili vrhovnog suda cjele Bosne poslan je jedan pisar Abid ef. H. Abidović sa zaktijevanjem da prepiše stanje naših škola«. Navodi se zatim da je izaslanik vlasti, u prisustvu mitropolita Dionisija, izvršio pregled, popisao imena učitelja, njihove plate, broj đaka, kao i predmete koji se uče u pojedinim razredima (C. Arhiv). Nema sumnje, izvršeni pregled upućivao je predstavniku Opštine na opreznost, i oni posle toga, da se ne bi zamerili vlastima, ostavljaju svoje škole da na stari način tavore.

I po nekim drugim znacima može se naslućivati da je pod uticajem vlasti došlo do nenormalnog stanja u sarajevskim školama. Nekoliko meseci posle izvršenog pregleda, u maju 1858, podneo je ostavku na svoj položaj Simo M. Samouković, koji je šest godina uz poverenje naroda obavljao dužnost upravitelja »srpsko-narodni sarajevski škola«.¹⁵⁾ Krajem iste godine on je došao u austrijski kon-

¹⁴⁾ »Bosanska vila«, XV, 17. 1900. 227. — Jovan Dimović, rođen 15. decembra 1826. u Gngurevcima u Sremu, učio je gimnaziju u Varadinu i Sr. Karlovcima, a filosofiju u segedinskom Liceju. Slušao je još godinu dana pravo u beogradskom Liceju, a zatim postao učitelj dece vojvode Stojana S. mića. Kao profesor u beogradskoj Trgovačkoj školi predavao je dve godine istoriju, geografiju i nemački jezik, a mesto je napustio zbog nekog incidenta s inspektorom škola Simonovićem. Vratio se u Srem i jedno vreme radio u kancelarijama javnih beležnika i advokata »pošto je dobro vladao nemačkim, latinškim i maternjim jezikom«. Pošto je godinu dana proveo kao učitelj u Sarajevu, radio je kraće vreme u redakciji beogradskog »Vidovdana«, odakle je 1859. otišao u Trst i bio dugo godina učitelj u školi tršćanske Srpske opštine (C. br. »Bos. vile«).

¹⁵⁾ Verovatno što u trećem školskom odboru, koji je izabran 1859, nema više Sime Samoukovića, Kaluderčić je naveo da je bio školski upravitelj do jula 1859. (c. č. 9), iako je tačno da je Samouković ostavku dao još 17. maja 1858. I arhivski podatak da je bio šest godina školski upravitelj, potvrđuje da je dao ostavku u 1858. i na dužnost stupio 1852. (a ne 1851)

sulat u Sarajevu i »s nekog krupnog razloga« zatražio austrijsko pođanstvo i zaštitu. Mada je zatim dao podatke o sebi, svojoj porodici i imovnom stanju, odustao je ipak kasnije i nije primio austrijsko državljanstvo (Skarić, c. d. 221).

Na mesto Samoukovića izabran je zatim za školskog upravitelja Simo Sokolović, ali je on uskoro postao stalan činovnik Srpske opštine i kao takav blizu tri decenije vodio računovodstvo i sekretarijat Opštine.¹⁶⁾ Dužnost školskog upravitelja vršio je samo nekoliko prvih godina.

Slab interes vodećih ljudi za sarajevske škole vidi se najposle i po tome što je Staka Skenderova,¹⁷⁾ nezavisno od Srpske opštine i protiv njene volje, otvorila 1858. godine novu žensku školu u Sarajevu i za nju dobivala od turske uprave stalnu subvenciju. Bolja organizacija nove Hadži-Stakine škole imala je nesumnjivo uticaja što je Srpska opština već 1860. ili 1861. napustila svoju žensku školu i obnovila je tek desetak godina kasnije.

U ime objašnjenja zastoja

Nema sumnje da vodeći ljudi u Srpskoj opštini, koji su pokrenuli školsku akciju i bili odgovorni za njen ishod, imaju ovog vremena specifičan odnos prema turskim vlastima. To je nov momenat, važan u razvoju građanstva, pa bi podrobnije sagledanje samog odnosa i prilika pod kojima je stvoren omogućilo potpunije razjašnjenje raznih pojava, pored ostalog i zastoja nastalog u razvitku škola posle 1858. godine. Ne ulazeći u takvo razmatranje, zadovoljavamo se na ovom mestu da prema savremenim svedočanstvima iznesemo samo neka zapažanja.

O sarajevskim srpskim trgovcima ovog vremena, njihovom turkofilstvu koje koriste samo za se a ne u interesu narodnom, dao je vrlo nepovoljan sud ruski konsul Aleksandar Hilferding u svom poznatom delu »Bosna, Hercegovina i Stara Srbija« (Petrograd 1859), koje obiluje putopisnim, istorijskim, etnografskim i drugim podacima. Ovaj obrazovani Rus, zagrejan slovenofilskim idejama, boravio je kao konsul u Sarajevu od maja 1857. do kraja 1858. godine i prema tome bio u položaju da utiske stvorene ličnim posmatranjem i u dodiru s mnogim pojedincima formuliše na određen način. Njegova saopštenja, iako nejednake vrednosti, nose u svakom slučaju pečat jednog oštroumnog savremenog posmatrača.

Osvrćući se na prošlost, Hilferding ukazuje da je kolonija hrišćana-trgovaca obrazovana u Sarajevu postepenim doseljavanjem

¹⁶⁾ Simo Sokolović (1830-1889), rodom iz Foče, ali je odrastao u Sarajevu. Sam je naučio turski, grčki i jevrejski. Kao darovit i praktično razuman čovek bio je blizu 30 godina računovoda i delovoda sarajevske Srpske opštine. Pred kraj života položio je bogoslovski ispit pred konsistorijom i bio 1883. rukopoložen za sveštenika. Dobio je parohiju u selu Trnovu, gde je uskoro i umro.

¹⁷⁾ Staka Skenderova (1830-1891), prva žena učiteljica iz Bosne, održavala je svoju školu do 1875. Po traženju konsula Hilferdinga napisala je »Letopis Bosne« (1826-1857), koji je u ruskom prevodu objavljen. Posle okupacije primila je Mis Irbijeva u svoj zavod, gde je ostala do kraja života.

iz raznih mesta Bosne i Hercegovine još od vremena princa Eugena Savojskog, koji je 1697. spalio Sarajevo i iz njega odveo svo hrišćansko stanovništvo. Bogateći se sve više, ti došljaci su po obrazovanju trgovačke kolonije stvorili nešto poput kaste, kako bi se odvojili od seljačke raje iz koje su potekli, iako su formalno i dalje s njom jednaki pred turskim zakonima. Pošto vode značajnu trgovinu s Austrijom i tamo stalno putuju, znaju manje-više nemački ili italijanski jezik, ali ni za dlaku ne odstupaju od svojih starinskih običaja. Za intelektualni rad nemaju smisla; a osećanja narodnosti povezuju najuže sa pravoslavljem. Ali, hrane se skromno i u tom sprovode neverovatnu ekonomičnost.

Posebno Hilferding zamera sarajevskim Srbima trgovcima što su u svim postupcima pokretani jedino sopstvenim i kastinskim egoizmom. Nisu, razume se, svi takvi, ima i među njima izuzetaka, ali su takvi narodni ljudi retki i beznačajni prema onim drugim, vodećim. A kakvi su oni? »Najbogatiji sarajevski kapitalista, bosanski Rotšild, zakonodavac celog sarajevskog pravoslavnog društva (tako je veliko poštovanje prema njegovoj kesi), smatra sebe velikim dobitvorom ako svake godine žrtvuje za crkvenu kasu 50 rubalja, a isto toliko i za osnovnu školu«. Ni on, ni njegovi drugovi ne razmišljaju o tom da Bosni nisu dovoljne samo osnovne škole i da bi trebalo bar otvoriti još bogosloviju. »Bez gimnazije bi se, recimo, i moglo biti — kaže Hilferding —, jer deca bogatijih trgovaca odlaze na školovanje u inostranstvo, a deci zanatlija i seljaka i ne treba učiti se čemu drugom osim pismenosti«.

Ali, kao da to nije ni važno. »Savest je — tvrdi Hilferding — u te bogate gospode trgovaca čista: jedan daje 50 rubalja na školu, drugi 40, treći 30 itd; umesto da žrtvuju deo svoga kapitala, mnogo je korisnije razdavati ga na zajam — po 3% na mesec pouzdanim dužnicima, a po 6 ili 8% nepouzdanim«. A seljake, pritisnute nameštima i zulumima, ne samo da ne brane pred turskim vlastima nego ih još i prikazuju kao buntovnike.

Na kraju Hilferding daje ovaj zaključak: »Prema tome, kasta bogatih pravoslavni građana, jedini stalež koji bi mogao mnogo doprineti opštem dobru i prosvetivanju narodnih masa u Bosni, stoji na strani zavojevača i svim mu silama pomaže u pljačkanju bednih, jadnih i zaostalih seljaka. Na svakom koraku, u sitnim i krupnim trgovačkim akcijama i potezima, ova kasta zlorado iznosi na videlo svoje odvratno i koristoljubivo turkofilstvo. Eto, do čega dovodi psihologija kaste i težnja za profitom«.¹⁸⁾

Hilferdingove impresivne slike ponešto su uopštene, a delom i obojene ličnim neraspoloženjem Stake Skenderove, koja se zbog svoje škole morala sukobiti sa vodećim ljudima u Srpskoj opštini. On preteruje, očigledno, kad iz ruskih vidika gleda na bogatstvo sarajevskih trgovaca, dajući mu dimenzije kakve nije imalo a niti moglo imati, isto kao kad prekomerno trgovačko zelenašenje, koga je svakako bilo, uzima kao pravilo. Bilo je to u svakom slučaju skrom-

¹⁸⁾ Navedeno prema rukopisnom prevodu druga Branka Čulića, koji mi je ljubazno ustupio na poslužbu.

nije bogatstvo, srazmerno tadašnjim bosanskim mogućnostima, pa prema tome treba ceniti i visinu priloga koje su pojedinci davali u školski fond.¹⁹⁾ Začuđuje još više Hilferdingova neobaveštenost o staranju sarajevskih trgovaca da se škole preurede i održe, kao i o njihovom nastojanju da osnuju jednu školu realnog pravca, pa čak i bogosloviju.

Ali, ove i slične uzgredne primedbe ne umanjuju Hilferdingovu zaslugu što je dao opštu karakteristiku tadašnjih srpskih trgovaca u Sarajevu, istakao naročito njihovu prisnu povezanost s turskim vlastima i ujedno ukazao, bar u osnovnim crtama, koliko se to nepovoljno odrazilo na narodni život.

O turkofilskim raspoloženjima vodećih srpskih trgovaca govore i vodi političke propagande iz Srbije kad 1858. godine obnavljaju svoj rad i glavnu pažnju obraćaju, zbog proširene austrijske propagande, upravo Bosni i Hercegovini. Dajući poverenicima uputstvo u pogledu pomoćnika na koje će se u radu oslanjati, oni pominju u godišnjem planu sveštenike, učitelje (gde ih ima), poznate domaćine i glavne kmetove, kao i »manje trgovčice koji bi poverenje zasluživali«, dok izričito traže da se »strogo i konačno« čuvaju »od velikih bosanskih trgovaca, koji nikad nemaju patriotskih čuvstava i koji, bejeći se svakoga nemira, mogli bi stvar izdati neprijateljima« (Stranjaković, c. d. 34-35).

Treba, međutim, istaći da je do sprege sarajevskih trgovaca s turskim vlastima, toliko očigledne, došlo tek posle 1850, kada se u Bosni formirala moćna stambolska birokratija kao predstavnik nove reformisane uprave. Može se misliti kako su ti okretni činovnici, ljudi »civilizovanog novog veka«, koristili svoje položaje kad se zna koliko su bili skloni podmićivanju, intrigama, varanju i drugim opaćinama. I sarajevski Srbi trgovci, ekonomski osnaženi i pre-reformi,²⁰⁾ koristili su novi kurs i u korumpiranim turskim činovnicima našli oslonac za brže bogaćenje i akumulisanje kapitala.

Još 1850. godine sarajevski trgovci ne mogu se dovoljno potužiti konsulu Atanackoviću na pritisak i zloupotrebe zakupnika carina i monopola (F. Šišić: B. i H. za vezirovanja Omer-paše Latasa, S. K. A, Beograd 1938, 116); sada, međutim, oni uspevaju da i sami postanu zakupnici desetine i vojni liferanti, što im obezbeđuje vanredne profite. Nije ni najmanje važno kako se to postizava i uz koju cenu. U izmenjenom redu stvari oni se brzo snalaze i svojim dovijanjem omogućuju spregu koja je, svakako, u obostranom interesu.

¹⁹⁾ Hilferding nije tačno naveo ni visinu priloga, na primer, Manojla Jeftanovića, na koga aludira nazivajući ga bosanskim Rotšildom. Prilikom osnivanja školskog fonda (1851) Jeftanović je upisao a zatim i uplatio 1200 for. (oko 1000 rubalja) i na ovu sumu plaćao prvih godina 123 for. (100 rubalja), pored priloga koje je davao za crkvu.

²⁰⁾ U svom izveštaju iz Sarajeva od 20. XI 1850. austrijski konsul Atanacković kaže da trgovinu u Sarajevu drže u svojim rukama uglavnom Srbi i Jevreji; njom se malo bave muslimani, ograničavajući se obično na umetne proizvode iz Carigrada i proizvode sa unutrašnjeg tržišta (»Jugoslovenski list« od 2. juna 1935).

koji će preuzetu dužnost obavljati narednih pet godina. Kako na isplatu Tuzlićeva legata treba čekati određeno vreme, odbor zna kakve teškoće stoje na putu otvaranju gimnazije, zbog čega 1864. godine pristupa natjagu uređenju niže realke, izdvajajući je u zasebnu školu. Ali je odbor u isto vreme, pripremajući teren za osnivanje srpske gimnazije u Sarajevu, poveo akciju za prikupljanje sredstava u »fond na osnov gimnazije u Sarajevu«, koji se od 1865. posebno vodi u školskim računima.

Izgleda da je akciju pokrenuo predsednik školskog odbora Niko Pavlović kada je 1. januara 1865. uputio pismo svim konsulima u Sarajevu, a takođe i valiji Serif Osman-paši, moleći ih da pomognu osnivanje gimnazije. Nije jasno zašto Gavro Vučković u svom polemičnom spisu tvrdi da je Pavlović »ta prošenijska tako krio kao što no vele zmija noge« (»Riječ Krajišnička«, Zemun 1866, 109), kad je očigledno da se sličnim molbama i na druge strane išlo za popularisanje ove akcije. Potvrđuje to, na primer, i jedna rana vest u novosadskoj štampi: »Sarajevci Srbi nameravaju osnovati u Sarajevu srpsku gimnaziju i na taj celj pozivaju svekoliko srbstvo na prilaganje« (»Danica«, br. 4 od 10. februara 1865).

No akcija nije od početka bila srećne ruke: pre nego se znalo kako će uspeti, njoj je nanet težak udar iznenadnim napadom koji je turska vlast 21. januara 1865. izvršila na srpske škole u Sarajevu po naređenju valije Osman-paše.

Uveren da sprovođenje reformi ima pre svega da ojača tursku vlast u zemlji, Osman-paša je rešavanje svih pitanja, pa i školskih, usmeravao planski prema tom osnovnom cilju. On je upravo počeo otvarati ruždije (1864), vrstu nižih srednjih škola, i osnivanje srpske gimnazije bilo mu je tim više sumnjivo što se nije uklapalo u takve planove. Trebalo je onemogućiti takvu akciju, i Osman-paša je u njenom pokretanju našao zgodan povod za mešanje upravne vlasti u rad srpskih škola. Za nameravani napad našao je podršku kod sarajevskog mitropolita Ignjatije, vernog sledbenika Fanara, koji je takođe bio protiv osnivanja gimnazije.

O ovom napadu na srpske škole zna se da je najpre naređen pretres školske knjižnice, iz koje je odnet jedan broj knjiga, većinom onih iz kojih se učila srpska istorija. Potvrđuje to i školski obračun od 1. avgusta 1865, u kome je knjižnica ovako zavedena: svega 6172 kom. knjiga u vrednosti 329 dukata i 20 groša, od čega je za 1253 komada u vrednosti 55 dukata i 45 groša navedeno da delom »ima doći od Rašid efendije« a delom »odneseno kod g. mitropolita« (C. Arhiv). Partije kod Rašid efendije i mitropolita su u stvari konfiskovane knjige, za koje je posle godinu dana došlo naređenje iz Carigrada da budu spaljene.

Poučna je informacija o naređenju centralne vlade za spaljivanje knjiga koju je iz Sarajeva dao jedan savremeni dopisnik novina: »Dne 19. marta (1866) beše medžlis (veće) kod vezira, pod predsedništvom istoga. Pre svega bi pročitana emernama (zapoved) veličkoga vezira, koja glasi: da se dogovorno sa ministarstvom prosvete naređuje i zapoveda, da se početne školske knjige, koje su iz Beograda

da za pravoslavne pučke škole naručene, te su u Sarajevo prispele, a bile su po naredbi vezirovoj lanjske godine sekvestrirane, imaju odmah spaliti!« (»Zastava«, br. 21 od 21. aprila 1866).

U jednom drugom dopisu iz Sarajeva kaže se ovim povodom da su »mala znanja« spaljena a »istoriju srpsku ne daju učiti i sad u našim školama gotovo se ništa ne predaje; i samih bukvarova nema« (»Zastava« br. 22 od 24. aprila 1866).

Intervencija vlasti imala je za škole i drugih nezgodnih posledica: ograničen je rad školskog odbora, samom predavanju u školi behu određene uske granice, a najsposobniji učitelji stavljeni najpre pod policijski nadzor a zatim i prognani preko granice. O ovom događaju kolala je u narodu i jedna pesma (»Prosvjeta«, br. 6 od 8/20. februara 1867). Pesmu je, po svoj prilici, spevao učitelj Teofil Petranović.

Pod ovim prilikama slabila je akcija za osnivanje gimnazije i doskora zamrla. Napori pojedinaca koji su se zalagali za ostvarenje ove ideje i u tom smislu podnosili predloge, pored ostalog i T. Petranovića, nisu urodili plodom. Kako su prikupljeni prilozi bili nedovoljni, pročelnik Niko Pavlović je, prema kazivanju Gavre Vučkovića, pokušao da pre roka podigne Tuzlićev legat, u čemu nije uspeo.²³⁾ Nekog uticaja imale su i lokalne zadevice u koje je zapao školski odbor. Prestajući da se brine o gimnaziji, školski odbor podnosio je ostavku ali mu ona nije uvažena, a prestao je da funkcionise kada je Niko Pavlović, kao član jednog tajnog srpskog komiteta, morao da napusti Sarajevo i uopšte Bosnu.²⁴⁾

Pa ipak, ideja Srpske gimnazije u Sarajevu, i pored zamiranja same akcije, nije prestajala da u narodu tinja, a podgrejavana je povremeno i pomenima rodoljubivom Tuzliću.

Realka za vreme T. Petranovića

Aleksandar Šuškalović bio je učitelj u Sarajevu do jula 1863, kada je ovo mesto napustio i vratio se u Srbiju. Nije jasno da li je do tog došlo zbog razmimoilaženja sa školskim odborom, kako tvrdi V. Đorđević,²⁵⁾ ili iz nekog drugog razloga, ali se sad zna da je zamenu dobio još pre svog odlaska iz Sarajeva.

²³⁾ »Ima 20.000 f. u Splitu kod gospodara Koste Vučkovića — moga bratice, što je neumrlu pokojni Risto Tuzlić ostavio na gimnaziju u Sarajevu, moj je dopisnik (misli na Nika Pavlovića, koji ga je napao u novosadskom »Napretku«) išao na to da digno ono 20.000 f. ali se ovi fiorini dignuti ne mogu, osim kad isteće petnaest godina...« (G. Vučković, c. d. 109).

²⁴⁾ Herkalović tvrdi da je ovaj komitet pod predsedništvom Teofila Petranovića osnovan najpre za borbu protiv pogrđnih imena kojima su Srbi nazivani, ali je u njemu turska vlast videla uskoro revolucionarno ognjište koje priprema siom turske vlasti u Bosni. Kad je Osman-paša ustao protiv članova komiteta, turski podanik »Niko Pavlović je proteran iz zemlje, pa se s porodicom preselio u Beograd« (Vorgeschichte der Occupation B. H. Zagreb 1906, 18).

²⁵⁾ »U to doba (tj. 1863) pojavile su se izvjesne koterije u Sarajevskom školskom odboru. Jednoj od njih, koju je predvodio Niko Pavlović, vrlo ugledan trgovac Sarajevski, ali veliki prijatelj Austrije, nije se dopadalo kakvo daskal uči njihovu djecu da je sve srpsko od mora do mora. Iz te koterije podoše intrige protiv učitelja, »koji ne gleda posao za koji ga plaćaju nego

Novi učitelj bio je Teofil (Bogoljub) Petranović, rodom iz Dalmacije, koji je u Sarajevo stigao već 25. maja 1863. i odmah stupio na rad u srednjoj školi.²⁶⁾ Vladao je potpuno italijanskim jezikom, što je svakako imalo uticaja prilikom angažovanja, jer se smatralo da je sarajevskim trgovcima neophodno poznavanje tog jezika. I dista, od dolaska Petranovićeve pa sve do okupacije italijanski jezik učio se obavezno u svim razredima Srpske realke.

Obrazovan i disciplinovan, Petranović je bio izgrađen čovek, predan sav radu i progresivnim idejama kulturnog podizanja srpskog naroda. Namac F. Maurer, koji je krajem šezdesetih godina putovao Turskom radi etnografskih studija, opisuje s ushićenjem ovu ličnost visokog stasa, suvu, pravi slovenski lik, iz čijeg izraza lica izbija u isti mah tiho odricanje i gvozdena volja, a iz mudrih očiju sjaji velika nada. »Moram priznati — kaže Maurer —, i nehotice sam se udivio ovom stasu, osećao sam strahopoštovanje — nešto što mi u saobraštaju sa ljudima ne biva često.«²⁷⁾

Nema sumnje, čovek Petranovićeve kova bio je u stanju da srpske škole unapredi i u njima zavede primeran rad. Već naredne 1864. godine Petranović je pretvorio produžnu školu u realku, a od septembra 1865. postao i upravitelj svih srpskih škola u Sarajevu.

puni djeci glavu kojekakvim maštanjama«. Netačno zatim navodi da se tada promenio valija bosanski i dodaje: »Ovome i njegovim doglavinicima lasno je bilo dokazati da đaskal Aleksa buni naju, da potkopava tursku vladavinu u Bosni i tako je Aleksandar Suškalović poslije 8 godina svog blagosiljanog učiteljskog rada u Sarajevu morao napustiti Bosnu i vratiti se u Srbiju« (C. br. »Bos. vile«).

²⁶⁾ Teofil Petranović (1830-1887), rođen u Drnišu, gde je svršio početne škole, a zatim bogosloviju u Zadru. Zakaluderio se i kao jeromonah bio jedno vreme u manastirima Reževiću, Savini i Dragoviću; posle je duže administrirao parohiju kosovsku. Odatle je došao za učitelja u Sarajevo, i posle u Lijevno. Putovao je po Srbiji i učestvovao u bosanskom ustanku 1875. Posle se povukao i živeo u Drnišu. Izdao je tri knjige »Srpskih narodnih pesama iz Bosne« (I — Sarajevo 1867, II — Beograd 1867, III — Beograd 1870), a takođe i saradivao u novosadskim i beogradskim listovima.

Dosad se smatralo da je Petranović došao u Sarajevo 3. avgusta 1863, kako je naveo Kaluderčić (c. č. 9) a po njemu i drugi (Skarić, Kreševljaković). Iz »tevtena od primanja i davanja sa učiteljima« No 2 vidi se, međutim, da mu je za putne troškove isplaćeno 21. juna 1863. preko N. Pavlovića 30 for., a 22. juna »plata za 6 dana maja i cijeli mjesec juni dukata 10 groša turski 540«. Datumi su, svakako, po starom kalendaru.

²⁷⁾ »Danica« br. 6 iz 1869. 90. Na istom mestu nastavlja Maurer: »I zaista, neka se sudi od svake ruke, kako se hoće, o ciljevima i težnjama južnih Slavena, neka se smeju njihovim maštama i preteranim nadaždama, ali apostol slavenstva i hrišćanstva, kao što je učitelj ovakav, jeste i ostaje ličnost dostojna poštovanja i zaslužuje uvaženje svakog poštenog čoveka. Pomislite samo, kakva uzvišena idejalnost, kakvo li odricanje treba zato, kad iz osnova učen čovek, ispitatelj, spisatelj i pesnik u isti mah, može sve svoje znanje, i snagu po izgledu neznatnoj celji da žrtvuje, da jedno četrdeset dece uči osnovnom znanju, a nekoliko dečaka među njima da dovede do naučenosti jednog memačkog trećoškolca; a sve to kod podozrevajućeg oka; kod smetnja i pritiska fanariotskog sveštenstva i turskih vlasti, skopčanim sa materijalnim nedostatkom i životom među nepoverljivim vladajućim i nemoćnim vladinim i ne uvek blagodarnim narodom, za koji učitelj svoj život žrtvuje!...« (C. br. »Danica«).

Nije uspeo, kako je pomenuto, u nastojanjima oko osnivanja gimnazije, iako je u tom smislu podneo predlog Srpskoj opštini, ali se zato založio da novu školu sredi i učvrsti.

U prvo vreme Realke je dvogodišnja škola, u kojoj se osobita pažnja obraćala i dalje praktičnim trgovačkim znanjima. To se vidi iz predmeta koji su u njoj tada predavani: istorija srpska s naročitim obzirom na istoriju Bosne i Turske, prostrani zemljopis, gramatika sa sintaksom, istorija naravna (prirodopis), poznavanje robe, trgovačka računica, italijanski jezik i turski jezik (Kaluderčić, c. č. 22). Zna se, međutim, da turski jezik nije redovno predavan.

Iz kazivanja F. Maurera, koji školu naziva progimnazijom, saznaje se da su đaci sedeli po evropski u klupama i za stolovima, go-loglavi i obučeni, a ne obratno kao u drugim školama na istoku. Uz školu je postojala i knjižnica, sa prilično knjiga, kojom su se i građani služili. »Ova neumorna težnja bosanskih Srba za prosvetom i izobraženjem — kazuje Maurer — zaista dira čoveka i kadra je mnogoga neprijatelja pokreta južnih Slavena za slobodom izmiriti, ili bar učiniti da bude pravedniji« (C. br. »Danica«, 91).

Realku, kao i ostale svoje škole, izdržavala je sarajevska Srpska opština i u tom cilju skupljala priloge u školski fond.

Pored rada u školi i u vezi s njim, Petranović je za svog šestogodišnjeg boravka u Sarajevu razvijao i širi kulturni rad među bosanskim Srbima. Po rečima fra Grge Martića, on je sa svojim rođakom Stevom Petranovićem bio glavni agitator srpstva u Bosni, zbog čega ga je Osman-paša uklonio najposle sa sarajevske škole (»Zapamćenja, Zagreb 1906, 44). U stvari, Petranović je bio vođa omladinskog pokreta u Sarajevu i njegova politička aktivnost samo je posledica kulturnog rada koje je, u školi i izvan škole, razvijao među omladinom.

Ali Petranović je ne samo uticao na svoju okolinu već i delovao u isto vreme kao značajan kulturni radnik. On je skupljao narodne pesme i druge narodne umotvorine, opisivao narodne običaje u okolini sarajevskoj i bio dopisnik spoljnih listova izveštavajući ih o prilikama u Bosni. Na ovom radu uspeo je okupiti jedan broj saradnika, među kojima su najaktivniji bili njegovi đaci iz Realke, naročito Nikola Čajkanović, Risto Ristić, Jovo Rajković, Pavle Pavković, Simo Rejić, Kosta Novaković i Đorđe Kaljanović. Svojih đaka-saradnika on se ugodno seća kasnije, prilikom izdavanja zbirki narodnih pesama.

Razvijajući aktivnost u raznim pravcima, Petranović je za svog sarajevskog boravka uspostavio prisne veze s Beogradom i Novim Sadom, delom ličnim kontaktom i prepiskom a delom saradnjom u tamošnjim listovima kao i putem izdavanja zbirki pesama. Te veze su raznim kanalima proširene u vreme pokreta Ujedinjene omladine srpske, koji je i sarajevsku srpsku omladinu podstakao na okupljanje i življi rad.

Na Petranovićeve rad i kontakte bosanskih Srba sa Srbijom nije mirno gledao valija Osman-paša, koji je, kako kaže fra Grgo na istom mestu, »pazio osobito na srpstvo« i »srpstvo svakom prili-

kom nastojao da očepi«. I kad mu je 1867. godine pala u ruke po- tajna čestitka na dobijanju gradova koju je sarajevska srpska omla- dina uputila knezu Mihailu, on je lokalnim vlastima naredio da od Srpske opštine zatraže da Teofila Petranovića otpusti iz službe. »Op- ština se spirala tome koliko je mogla, ali je Petranović morao otići iz Sarajeva pod jesen 1869. godine« (Skarić, c. d. 224). Ovo dvogo- dišnje oviranje sarajevske Srpske opštine da udovalji Osman-paši- nom zahtevu o uklanjanju Petranovića naveo je Vaso Pelagić još 1871. u svojim »Pokušajima« kao primer koji potkrepljuje iznetu tvrdnju da se opštine, samo ako su složne i odlučne, mogu suprot- staviti samovolji vlastodržaca.

Sam podatak je utoliko interesantniji što Petranovićeva kul- turno-politička aktivnost nije konvenirala onom delu sarajevskih Srba s kojim se kao prononsirani vođ omladinskog pokreta morao sukobiti. Ali, i pre nego je iz tih krugova povedena javna kampanja sa ciljem da bude kompromitovan i onemogućen, on je neočekivano doživeo kritiku školskog rada od V. Pelagića, koji je u sarajevskoj mitropoliji sedeo i, čekajući na suđenje pred međžlisom, bavio se prosvetnim problemima i reformama.

Pelagić iznosi u svojoj »Autobiografiji« da je »napisao veliki predlog opštini sarajevskoj da osnuje veću narodnu školu — liceum, za izučavanje sviju znanja koja trebaju sinovima i kćerima Bosne i Hercegovine«. Ističući da se Opština sarajevska divila njegovim tru- dima i predlozima, on kaže da je »udario kritikom svojom i na sa- rajevsku osnovnu školu zato što ne bejaše udešena prema potrebi naroda i zahtevima naprednije pedagogije« (»Brazda«, IV, 4/5, 1951, 324).

Dobronamerna Pelagićeva kritika pogađala je Petranovića kao upravitelja srpskih škola, pa iako nije bila namenjena javnosti, od- jeknula je tim snažnije što je dolazila s prijateljske strane. Ona je verovatno dala podstreka Petranovićevim protivnicima da ga nešto kasnije i javno napadnu, tvrdeći da politički radi protiv interesa oto- manske vlade i uz to neprestano piše protiv visokih carskih zva- ničnika.

Od ovih optužbi Petranović se, naravno, morao braniti, pa je u jednoj javnoj izjavi naveo da su to sve proste denuncije pošto se on nije nikad zanimao političkom radnjom. »Ja ne mogu kazati da ne ljubim svoj rod — kaže on u izjavi —, ljubim ga kao što brat brata ljubi, ali i druge narode čovječanski poštujem, kao i narodne gospo- dare«. Na kraju izjave, koja je datirana u Sarajevu 28. avgusta 1869, on poziva napadače da javno iznesu njegove rdavštine. (»Sarajevski cvjetnik«, br. 34 od 21. avgusta 1869).

Karakteristično je da urednik »Cvjetnika« Mehmed-Šakir Kurtćehajić, koji je svakako bio upoznat s pravim stanjem stvari, brani Petranovića, dodajući posle njegove izjave sledeće: »Gospodin Petranović je po našem znanju svoju dužnost u školi savjestno ispu- njavao, i njemu pripada zasluga, što je pravoslavna škola u Sara- jevu tako uređena, i što su učenici dosta dobro napredovali. Što se na njega krivice bacaju, to mi mislimo da su to gole klevete, jer mi

držimo da se s poštenim učiteljskim karakterom kakav je on, ne- slaže radnja na političkom polju vladi protivna. Ako opština g. Pe- tranoviću što prebaciti ima, može samo to biti, što on nije predlagao, da se u školi uz narodni i zvanični jezik predaje. Je li to njegova ili opštine krivica, nama je stvar nepoznata«. (C. b. »Sarajevskog cvjet- nika«).

U narednom broju »Cvjetnika« Petranović je napadnut od Dorda Lazarevića uglavnom kao učitelj i skupljač narodnih pesama, a takođe i zbog materijalne zainteresovanosti, pa je morao primiti ovu nametnutu javnu polemiku. Pobijajući u daljim brojevima »Cvjetnika« (36-41) Lazarevićeve navode, on je isticao u odbrani svog školskog rada da su upravo učeni ljudi priznali da je u školi za njegova vremena bilo stvarnog napretka, pri čemu se pozvao na mišljenja preuzvišenog Dževdet-paše, vaspitačkog starešine iz Cari- grada, zatim na austrijskog kapetana Temela i Prusa Maurera iz Berlina. Napredak škole priznala su takođe i oba sarajevska lista, »Bosna« i »Sarajevski cvjetnik«.

Ali Petranovićev pravdanje nije više imalo nikakve svrhe. Šta je o njemu mislio Osman-paša naveo je dopisnik Borko Putnik (možda sam Petranović) u dužem izveštaju sa Pelagićeva suđenja u Sarajevu, u kome, pored ostalog, kazuje ovu scenu: »Osman-paša okrene se vladici Dionisiji pitajući na grčkom: »Kakav je ovo na- učenjak?« (pita za Pelagića). — Vladika Dionisije: »Teolog (bogoslo- vac)«. — Osman-paša: »Zar je i ovome ime Teofil?« — Gledeći Sa- rajlije, naravno, da im s tim kaže: Još je gori vaš Teofil, ali je strani podanik, pomozite da i njega ovom prilikom programo iz Bosne. Vladika se lukavo osmjehne, pa pogledne na Sarajlije, ne bi li im izmamio zadovoljavajući odgovor, ali ne bi glasa ni znaka uz Osmana i Dionisiju« (»Zastava«, IV, br. 63 od 27. maja 1869).

Teofil Petranović je 7. septembra 1869. morao napustiti Sara- jevo, kada ni Osman-paša već nekoliko meseci nije bio valija bo- sanski.

U poslednjim godinama turske uprave

Centralna vlada donela je 1869 (1285) školski zakon za celu otomansku državu, koji je, naravno, tangirao i postojeće škole. Po- red detaljnih odredaba o vrstama škola, njihovom izdržavanju, na- stavnim programima itd., novi zakon je za sve škole propisao obave- zno učenje turskog kao državnog jezika i izričito određivao da na- stavnici mogu biti samo otomanski podanici. Od privatnih škola tra- žilo se da imaju učitelje potvrđene od ministarstva prosvete ili bilo koje lokalne prosvetne administracije, zatim nastavne programe po- tvrđene takođe od istih foruma, a od vilajetskog valije, najposle, pismenu koncesiju za rad. Pre nego se ispune ova tri uslova, pri- vatne škole ne mogu biti osnovane, a ako bi to neko pokušao, vlast će takvu školu zatvoriti (§ 129).

Školski zakon stavljao je srpske i ostale konfesionalne škole pod državnu kontrolu i; dosledno primenjen, nametao im u pogledu

nastave i nastavnika takve obaveze koje su svakog časa, zavisno od volje i raspoloženja vlasti, mogle ugroziti njihov rad i opstanak. Ali ovaj zakon, kao i neki drugi pod reformisanom upravom, ostao je mrtvo slovo na papiru i nije u Bosni, zahvaljujući nehaju uprave i čestim smenjivanjima namesnika, nikad potpuno sproveden. Školska komisija, koja je po naređenju valije Safet-paše obrazovana od članova svih verozakona, bila je nemoćna da ma šta efikasno preduzme, pošto uz zakon nije zadugo izdana naredba o sprovođenju s odgovarajućim uputstvima.

Ali, i pored takvog stanja, Vilajetska uprava se sada više mešala u školske stvari, nalazeći za to oslonca, svakako, i u izdanom školskom zakonu. Za novog valiju Safet-pašu, na primer, tvrdili su neki listovi u Dalmaciji i Hrvatskoj da je u pogledu škola gori od svog prethodnika, jer upropašćuje hrišćanske škole, hapsi i progoni poznate učitelje, a ostale izlaže raznim nepovoljnostima, sve to na očigled zastupnika stranih sila, od kojih nema nikakve pomoći. Da to nije bila gola laž, kako su tvrdila oba režimska lista, videlo se iz političkih progona i suđenja koja su upravo bila na dnevnom redu (V. Pelagić, Teofil i Stevo Petranovići, braća Perovići, L. Radulović, Gavro Vučković).

Pod ovim prilikama pogoršao se, razumljivo, i položaj učitelja na srpskim školama. Vlast je s podozrenjem gledala na njihov školski rad, a uz to ih još sumnjičila da kao dopisnici nekih listova iz Srbije i Vojvodine napadaju otvoreno tursku upravu u Bosni i u tom smislu prikazuju prilike i događaje. Naslućuje se o tom ponešto iz beležaka učitelja Filipa Špadijera o neobičnom ponoćnom sastanku 1873. kod valije Asim-paše, zbog koga se »naši sarajevski trgovci jako uplašile te se mnogi i oprostili se svojim familijama«. Iako se radilo o proglašenju nekog fermana, paša je tom prilikom oštro prigovorio Sarajlijama zbog rada učitelja.²⁹⁾

Pa ipak, srpske škole u Sarajevu nastavljale su bez prekida rad, istina pod nešto otežanim uslovima, ali bez vidnijih teškoća. Mešanje vlasti u atmosferi progona i sumnjičenja imalo je političku osnovu i kao takvo pogađalo pre svega pojedince, a samo izuzetno i škole. Vlast se zadovoljavala što su škole prigodno — o ispitima, vladarevom danu i sličnim svečanim prilikama — izražavale javno lojalnost i tim kao ustanove otklanjale od sebe politička sumnjičenja.

Nekog uticaja su opšte prilike verovatno imale na rad školskih odbora, koji se posle pominjanih nesuglasica kao da ne mogu ustaliti i obavljati do kraja preuzetu dužnost. Tako je školski odbor izabran 1867. na tri godine (Mićo Besarević, Jovo Vasiljević i Jakov H. Trifković) odstupio već u februaru 1869, kada je posle izbora opštinske uprave postavljen novi školski odbor, takođe na tri godine: Kosta

²⁹⁾ »Užasno je našim Sarajlijama pomenuti paša prigovorio za učitelje, pošto su Turci neke od nas za dopisnike držali, a školu za leglo revolucije, namjeravajući da najprije na njoj pokolj otpočnu. To su me subradan preklinjali neki naši opštinari da se ne bih usudio dopisivati u novine, pošto im zbog toga prijeti konačna pogibija, istući mi još da im se na to i pismeno obvežem...« (»Javor«, br. 44 od 2. novembra 1886).

Skarić, Risto Hadžiristić i Risto J. Besarević. Ali i u ovom odboru samo je Skarić ostao celo vreme, jer je Hadžiristić iste godine odselio u Beč,³⁰⁾ a Besarević 1871. zbog neslaganja odstupio i bio zamenjen Đorđem Hadžidamjanovićem.

Nastavnici Realke, međutim, i pored otežanih radnih uslova, nisu se mnogo menjali kroz ceo ovaj period. Posle Emanuela Kantarevića, rodod iz Dalmacije, i Čeha Antonija Korbilara, koji su predavali 1869-1870. godine, došli su za nastavnike Petar Crnčević,³⁰⁾ rodod iz Dalmacije, i Filip Špadijer,³¹⁾ iz Crne Gore, i na tom mestu ostali sve do novembra 1878. godine. Na školi su sada još bili katihete Petar Petrović Fočak i Savo Kosanović, koji je od 1874-1879. bio i upravitelj muških škola, kao i Aleksa Popović, koji je kraće vreme pred okupaciju predavao turski jezik.

Veću aktivnost razvio je školski odbor koji je izabran 1872. godine (Konstantin T. Petrović, Makso Despić i Pero S. Kraljević) i ostao na dužnosti kroz naredne četiri godine. Početkom septembra 1872. ovaj odbor je, u sporazumu s opštinskim odborom, poslao Petra Petrovića³²⁾ sa punomoći u Beograd »da tamo — kako je stajalo u punomoći — pregleda sve razrede kako osnovni škola tako i realni škola, t.j. šta u njima djeca uče, kako im se predaje, i da od sviju predmeta po jedan eksemplar kupi i donese sa metodičnim uputstvima po kojima se predaje«. Punomoć je još glasila da nađe dva ili tri vrsna učitelja za osnovne škole, da od ministarstva prosvete traži knjige po mogućnosti besplatno i da u beogradsku gimnaziju smesti četiri mladića iz Sarajeva (»Bos.-herc. istočnik«, VI, 10, 1892).

Da je Petrović u Beogradu uspešno obavio misiju može se zaključiti po tome što je sarajevska Realca iza toga podignuta na tri godine, dobivši u isto vreme i novi nastavni program. Od 1872/73.

²⁹⁾ Špadijer tvrdi u pomenutim beleškama da je Risto Hadžiristić doviknuo Safet-paši usred neke skupštine, kad se ovaj razmetao sa humanitarnom turskom vladavinom i blagostanjem narodnim, da to nije istina, »zbog čega morade ostaviti Sarajevo, te se otisli i otvori trgovinu u Beču« (»Javor« br. 47 od 23. novembra 1886).

³⁰⁾ Petar Crnčević (1845-1904), rodod iz Drniša, svršio je učiteljsku školu, na Realku u Sarajevo došao je 1870. i ostao do novembra 1878. Za boravka u Sarajevu isticao se u narodnim poslovima, naročito u vreme Hadži-Lojine krajinje. Posle 1878. bio je učitelj u Srbiji.

³¹⁾ Filip Špadijer (1844-1890), rodod sa Cetinja, svršio je gimnaziju i bogosloviju u Sremskim Karlovcima, a zatim u somborskoj preparandiji bio osposobljen za učitelja. U Sarajevo je došao 1869, najpre za učitelja osnovne škole, a od 1871. na Realki. Isticao se u narodnim poslovima i bio član sarajevskog glavnog revolucionarnog odbora. Iz Sarajeva je otišao u Srem i jedno vreme učiteljovao a onda se zapopio. Sarajdivao je u više vojvodanskih listova (»Danica«, »Javor«, »Zastava«). Pevao je na narodnu prikazujući crnogorske i bosansko-hercegovačke ratnike.

³²⁾ Petar Petrović-Fočak (1840-1892), rodod iz Foče. Osnovne škole učio po starom u Foči i Mostaru a po novom u Beogradu, gde je zatim svršio dva razreda gimnazije i bogosloviju. Posle školovanja bio je učitelj srpske škole u Trebinju (1864-1866), pa dve godine u Foči. Zapopio se 1868. i posle kraćeg vremena provedenog u Mostaru, došao za paroha u Sarajevo. Bio je katiheta u raznim sarajevskim školama, a od 1882. član sarajevske konsistorije. Za turske uprave bio je član glavnog revolucionarnog odbora u Sarajevu, koji je osnovan još za života kneza Mihaila, a nastavio rad i posle njegove smrti.

školske godine u njoj su predavani ovi predmeti: istorija sveta, zemljopis, fizika, prirodica, srpska gramatika, krasnopis, italijanski jezik, račun i geometrija (Kaluderčić, c. č. 23). Kao što se vidi, nestalo je ranijih stručnih predmeta i škola je sada dobila više opšteobrazovni značaj.

Velika opasnost zapretila je srpskim školama početkom februara 1874. kada je bosanska Vilajetska uprava, na osnovu školskog zakona od 1869, izdala opširnu uredbu o uređenju školstva («Bosna» br. 398-399 od 9. i 16. februara 1874). Ovom naredbom zabranjivalo se skupljanje novaca za škole, jer to po zakonu pripada posebnom medžlisu, a takođe i osnivanje školskih odbora (komiteta), pa i opština, a njihovo postojanje smatraće se ubuduće tajnim društvima i kao takvo kažnjavati.⁹³⁾

Ali, ni ova uredba nije sprovedena. I pored zabrane, opštine i školski odbori delovali su na stari način, pa i novi birani. Tako je 1876. izabran novi školski odbor (Gligorije M. Jeftanović, Jovo Savić i Risto Vasiljević), koji je obavljao dužnost do aprila 1878.

S približavanjem dana isplate Tuzlićeva legata javljala se ponovo misao o osnivanju gimnazije. Potvrđuje to podatak koji kaže da se školski upravitelj Savo Kosanović obratio početkom juna 1875. ministru prosvete Stojanu Novakoviću u Beograd, moleći ga za savet u pogledu predavanja na nižoj gimnaziji u koju bi želeli pretvoriti postojeću Realnu (Kaluderčić, c. č. 8).

Međutim, do osnivanja gimnazije nije došlo, ni tada a ni u martu 1877. kada je Tuzlićev legat prema testamentu dospavao za isplatu. Sarajevska Srpska opština zatražila je pravovremeno isplatu legata, ali je izvršilac K. Vučković iz Splita, pismom od 16. (28) marta 1877, odgovorio da je novac deponovao kod Banca commerciale italianna u Trstu, pravdajući svoj postupak nesigurnim prilikama koje u Bosni vladaju (C. Arhiv).

Nije jasno zašto vodeći ljudi u Srpskoj opštini nisu insistirali na svom pravu i o dospeću tražili isplatu legata. U svakom slučaju propustili su pravo vreme, bez obzira da li ih je Vučkovićev razlog zadovoljio, ili su za to postojali i neki drugi razlozi. Osnivanje gimnazije je i ovog puta odloženo, pa je sarajevska Srpska realna dočekala najposle i austrijsku okupaciju.

⁹³⁾ »Kao što se od strane carske vlade svake žrtve polažu, da se carskih podanika, kako islamskih tako i hrišćanskih, djeca muška i ženska iz mraka neznanja izvode i k svjetlosti nauke privode, kao što su ustanovljene ruždije, isto tako je, da bi se osnovne škole, koje ruždijama za temelj služe, uredile, izdala školski zakon. Po ovom zakonu, imaju se učitelji osnovnih škola od strane opština plaćati, no njihova sposobnost i vršenje dužnosti potpada pod nadzor vlasti, no pri svemu tome u većini sela i varoši bosanskoga vilajeta ustanovilo je hrišćansko žiteljstvo, kao što se je doznalo, po jedan komitet pod imenom opština, i to svojevoljno bez znanja vlasti i izbora naroda, koji od naroda i sirotinje pod vidom prosvetnijih cijeli dosta novaca razrezom kupe i miješaju se u poslove, koji po zakonu ihtijar medžlisima pripadaju, što narušava državne propise i mjestne ustanove. Sastavljanje ovakvih komiteta zakonu je protivno i po tome zaključeno je da se svaki takav komitet, gdje se god nađe, ukine. U buduću ako se u kom mu drago mjestu sastavi komitet pod imenom opštine ili pod kojim bilo drugim imenom, ima se smatrati za tajnu skupštinu i oni koji se usudili budu to učiniti, sudom strogo kazniti« («Bosna» br. 398 od 9. februara 1874).

Progona učitelja Realke 1878. godine

Organizujući vojnu upravu u okupiranoj Bosni i Hercegovini Austrougarska se nije isprva interesovala za školsko pitanje niti ma šta preduzimala za njegovo rešavanje. Zabavljena teškoćama na koje je naišla, ona u školskom pitanju polazi od zatečenog stanja, i tim što to stanje priznaje, primorava je da toleriše nasleđene konfesionalne škole. A kad se osvedočila da te škole ne može prilagoditi svojim ciljevima, ona je pristupila postepenom izgrađivanju svog školskog sistema.

Ali ni u tom međuvremenu stare škole nisu prošle bez ozbiljnih potresa i trzavica. Iako je u prirodi zavojevača da pitanja prosvete i kulture stavlja na poslednje mesto, ne može se reći da ih posve i zapostavlja, da se o njima ne stara u svakoj prilici koliko mu to sopstveni interesi nalažu. To pokazuje i stav koji je okupaciona uprava od početka zauzela prema školama.

Već u prvoj školskoj godini pod okupacijom vršen je na škole takav pritisak da im je rad ometan a ponekad i potpuno onemogućen. Za novi režim su politički razlozi pretežniji od svih drugih, zbog čega se i sa školama postupa strogo, i pored toga što ih je malo i što im je dato pravo da bez smetnje produže rad. Školski referent u Zemaljskoj vladi postavljen je, istina, tek u junu 1879, ali su zato političku kontrolu nad školama od prvih dana obavljali vrlo agilno vojni komandanti i sarajevska policija.

Na udaru su bile pre svega srpske škole koje, iako uglavnom preuređene prema savremenim pedagoškim zahtevima, nisu odgovarale novom režimu upravo iz političkih razloga. Ne samo da su one podvrgavane strožijoj kontroli, već je i njihov rad često ometan zbog nastavnih programa, naziva škola i natpisa na njima, pisma i slično, a najviše zbog političke nepouzdanosti samih učitelja.

Položaj učitelja na srpskim školama postao je po okupaciji tim teži što većinom nisu bili rodom iz Bosne i Hercegovine. Ova okolnost poslužila je okupacionoj upravi da prema učiteljima sa strane, ukoliko joj se ma u čemu zamere ili joj zbog nečega nisu u volji, vrši diskriminaciju putem proterivanja iz zemlje, zabrane rada, uskraćivanja boravka i sl. Kako su u prvo vreme izgledali ti progoni u praksi, pokazaćemo upravo na primeru Srpske realke, koja je početkom novembra 1878. oštalala bez nastavnika i bila privremeno zatvorena.

Kad su u jesen 1878. otvorene škole, na sarajevskoj Realci radili su dotadašnji nastavnici Petar Crnčević i Filip Špadijer. Zabavljen uređenjem verskih stvari, Savo Kosanović je želeo da bude oslobođen dužnosti upravitelja škola, pa je školski odbor izabran aprila 1878. (Risto Đ. Besarević, Jeftan Despić i Risto Đ. Hadžidamjanović) angažovao već oktobra 1878. Vojvođanina Dimitrija Josića za direktora sarajevskih srpskih škola i ujedno nastavnika na Realci. Ali neočekivano, pre nego je Josić mogao stići u Sarajevo, oba profesora Realke su uz žandarmsku pratnju proterani iz Sarajeva.

Proterivanje Crnčevića i Špadijera, kako je do njega došlo i zašto, opisao je pobliže fra Grgo Martić, ne skrivajući koliko je i

sam u tom učestvovao. Martić priča u svojim memoarima kako mu je general Filipović rekao da želi dobiti od muslimana jedno pismo »u kome će sami izreći, da se dragovoljno podlaže kano podanici Njegovom Veličanstvu Franji Josipu I, samo mole da im ostane vjera, imanje i obraz na svom mjestu, a oni da će svakoj naredbi Njegova Veličanstva pokorni biti, da će dati momke u vojnike i da će se za njegovu krunu boriti kano za Sultana«. Osim toga, oni treba da u pismu zatraže da im se u Bosni postavi verski poglavar, umesto šeih-ul-islama u Carigradu.

Fra Grgo priča zatim kako je to izveo posle savetovanja s nekim muslimanima, sastavio sam izjavu i dao je da se prepíše a onda i potpiše »ispred svega stanovništva musulmanskoga u Bosni i Hercegovini«.

Ali adresa, iako napisana i potpisana, nije i predana odmah generalu, kazuje dalje Martić. Na pitanje Filipovićevo, on je odgovorio: »Potpisali su, to znam; a ja znam i koji je uzrok što predali nijesu«. Filipović sumnja na Osmanliju Hadži Ali-pašu, koji kao pukovnik i kasnije okruženi predstojnik nije bio na dobru glasu, pa će ga sa asistencijom spremi na Brod.

A zatim fra Grgo navodi doslovno svoje upozorenje: »No ima još dva od prvih pravoslavnih, koji su odbili Turke govoreći: »Zašto ćete se vi svojim nožem klati«. To su dva učitelja: jedan Dalmatinac, a drugi Crnogorac«. »I nje ću spremi«. I sutradan zbilja ja vidio, gdje Ali-paša sjedi u kolima s dva žandara s bajonetima, pa ode na Brod, i više se nikada vratiti neće, a pravoslavne dade Filipović na policiju prizvati i reče im: »Cujete vi, dragi moji, nije sada ovdje sudija jedan paša, kod koga se mogu poslovi za novac svršivati, već je ovo drugi«. A ona dva učitelja sutradan otjeraše pod žandarskom pratnjom a ne vratiše se više u Bosnu« (Martić, c. d. 109-110).⁸⁴⁾

Iz računa u Srpskoj opštini znamo da su Crnčević i Špadijer primili profesorsku platu do 4. novembra 1878, a tog istog dana, posle njihova proterivanja, muslimani su predali svoju adresu generalu Filipoviću. Gotovo u isto vreme zabranjeno je Dimitriju Josiću da dođe u Bosnu, pa je na taj način Srpska realka ostala bez nastavnika.

Josićev slučaj može se rekonstruisati iz arhivskog materijala.⁸⁵⁾ Školski odbor obratio se 5/17. oktobra 1878. dr Milanu Đorđeviću,

⁸⁴⁾ Iako fra Grgo govori otvoreno o svom sudelovanju, Stijepo Trifković tvrdi u svojim neobjavljenim memoarima da je do proterivanja dvojice učitelja Realke došlo »na denunciju Đ. R.« (tj. Đorđa Rajkovića). Ovo kazivanje verovatno dopunjuje fra Grgu i svedoči da je progon podstaknut i s druge strane, a to izgleda tim više moguće što je Rajković još za turskog vremena bio u Sarajevu austrijska poverljiva ličnost.

⁸⁵⁾ Državni arhiv Sarajevo. No 12 Präs. 1878. civil. — Dimitrije Josić (1845-1899), rodom iz Sombora, gde je svršio nemačku nižu Realiku i srpsku Učiteljsku školu, a zatim u Bremenu Učiteljski seminar. Po povratku iz Nemačke bio je profesor i upravitelj nonosnovane Učiteljske škole u Pakracu, gde je ostao do početka juna 1878, kada je otpušten iz službe a škola zatvorena. Kraće vreme bio je upravitelj srpske škole u Novom Sadu, ali je to mesto morao napustiti jer mu je oduzeto pravo učiteljevanje u Hrvatskoj i Ugarskoj. Kad je sprečen da dođe za profesora u Sarajevo, prešao je u Srbiju i do smrti bio profesor i direktor gimnazije. Umro je u Velikom Gradištu.

uredniku novosadske »Zastave«, s molbom da među tamošnjim Srbima nađe čoveka koji bi bio upravitelj srpskih škola i ujedno nastavnik u Realci, uz platu od 250 dukata, stan, ogrev i naknadu putnih troškova. Po Đorđevićem brzojavnom uputstvu od 26. oktobra, školski odbor je stupio u vezu s Dimitrijem Josićem, upraviteljem srpske škole u Novom Sadu, i s njim postigao sporazum, jer Josić već 31. oktobra pismeno traži da mu odbor pošalje izborni dekret.

Tek 15. novembra Josić je javio školskom odboru da će preko Broda otputovati u Sarajevo čim od ministra dobije putnicu, iz čega se može naslućivati da je njegov odlazak u nećem zapinjao. Ali već 24. novembra 1878. Careva vojna kancelarija (general Bek) uputila je generalu Filipoviću telegram sledećeg sadržaja: »Episkop Anđelić prijavljuje da je u Sarajevu pozvan kao školski direktor ili u nekom sličnom svojstvu izvesni Josić, koji je radi nihilističke, komunističke i republikanske delatnosti bio po naređenju Njegova Veličanstva od patrijarha otpušten sa pakračke preparandije. Po previšenjem naređenju, vaša ekselencija će javiti da li se ta vest potvrđuje«.

U stvari, Josićeva »krivica« bila je političke prirode. Početkom juna 1878, kada su zbog predstojeće okupacije Bosne i Hercegovine proganjeni pojedini Srbi u Hrvatskoj i Ugarskoj, Srpska učiteljska škola u Pakracu bila je iz političkih razloga zatvorena, a Josić kao direktor i još neki profesori jednostavno, bez sudskog procesa, otpušteni iz službe.

Istog dana, čim je primljen brzojav, privremeni direktor sarajevske policije Levin Čavrak (Chavrak) uputio je vojnim komandama u Brčkom, Šamcu, Brodu na Savi, Staroj Gradišci, Kostajnici i Mostaru brzojav, kojim po najvišem naređenju zabranjuje prelaz u Bosnu i Hercegovinu bivšem direktoru pakračke preparandije Josiću iz Novog Sada; ako je već prešao granicu, treba to odmah telegrafski javiti.

Odmah iza toga Čavrak je uputio pismo »slavnom školskom odboru pravoslavne obštine« u Sarajevu, preko člana Jeftana Despića, i njim »službeno uljudno« zatražio da se za sutradan (25. novembra) u 10 sati pre podne sazove školski odbor u zajedničko zasjedanje, kome će i on prisustvovati.

Sastanak je bio informativne prirode: iz zapisnika, pisama i brzojava Čavrak se uverio kako je tekla stvar sa Josićevim izborom. Posle održanog sastanka on je pismeno zatražio od školskog odbora da »neodvlačno i bezuvjetno« opozove izbor D. Josića i ujedno pozvao odbor da ubuduće svaki izbor učitelja ili drugog službenika predloži na odobrenje c. k. zapovedništvu II vojske. »Samo time moći će se postići da pomenute škole budu providene sposobnim i valjanim učiteljskim osobljem«. Istovremeno Čavrak je u jednoj uređovnoj belešci rekapitulirao sve što je u ovoj stvari utvrdio.

No školski odbor je smatrao nužnim da pre izvršenja naređenja o svemu izvesti širi krug opštinarina, ne želeći svakako da sam preuzme odgovornost, pa je od direktora policije zatražio dozvolu za sazivanje opštinskog zbora. Odobravajući taj zahtev, Čavrak je u pismeno »uputio« školski odbor da radi opoziva Josićeva izbora sa-

zove opštinu u zasedanje za 28. novembra u 3 sata popodne, izjavivši da će tom skupu i sam prisustvovati.

Može se misliti kakva je atmosfera vladala u ovoj »glavnoj obštenarodnoj sjednici« kad se zna da je održana »pod predsjedništvom policijnog upravitelja Gd. Čavraka od strane Ravnateljstva redarstva«, a sam zahtev o poništenju Josićeva izbora dolazio iz najviših dvorskih krugova. O nekom javnom negodovanju ili čak odbijanju zahteva vlasti nije, razumljivo, moglo biti ni govora; naprotiv, sve što su novi gospodari tražili moralo se primiti s odobravanjem. Potvrđuje to i dopis koji je Srpska opština posle održanog zбора uputila Visokoj zemaljskoj vladi, sastavljen posve u smislu zahteva postavljenih od vlasti, očigledno po diktatu samog policijskog direktora.

Pošto se pročitao dostavljeni akt, »s kojim se zapovjeda da se izbor Gd. Dimitrija Josića za našeg školskog Direktora natrag opozove«, kaže se u dopisu, »Gd. Čavrak razjasni sobranoj G. G., da je Josić nesnosan i opasan za ovde, počem Visoka vlada poznaje njegov prvi pokušaj u Pakracu koji nikoliko ne odgovara karakteru pravog učitelja, jer Josić se kod Visoke vlade zamjerio tim što se vazda u političke poslove mješao, zbog čega je iz Pakraca dignut i uklonjen, zato mu je prelazak u Bosnu i Hercegovinu zabranila«. Stoga »prijatelj obština Sabor izjavi Gd. predsjedniku zahvalu s molbom, da taj izbor Josića Visoka vlada osujeti«.

Čavrak je, osim toga, uspeo i sa svojim zahtevom da Opštini ubuduće nametne vladinu kontrolu: u istom dopisu sama Opština je zatražila vladinu pomoć prilikom izbora učitelja, kako bi se na taj način izbegle moguće neprilike i nepovoljnosti.

Pošto je stvar okončana, Zemaljska vlada je u dopisu od 4. decembra, odgovarajući Carevoj vojnoj kancelariji, izložila opširno sve što je preduzela da spreči dolazak D. Josića za direktora srpskih škola u Sarajevu.

Srpska realka ostala je zatvorena do 12. februara 1879, kada je, na školu došao Vojvođanin Branko Mihajlović, apsolvant Filosofskog fakulteta u Pešti, i na njoj uz pomoć učitelja sa srpskih osnovnih škola držao predavanja do kraja školske godine.

Osnivanje Srpske gimnazije

Koliko je prvo vreme po okupaciji bilo nepovoljno za osnivanje Srpske gimnazije u Sarajevu videlo se ne samo iz držanja vlasti prema nastavnicima Srpske realke, već i iz kampanje protiv srpskih škola u Bosni i Hercegovini, naročito sarajevskih, koja je tada povedena u austrijskoj prorežimskoj štampi. Ta kampanja, koja je u javnosti stvarala utisak kao da se priprema teren za postepeno ukiđanje ovih škola, dala je povoda i Konstantinu Vučkoviću, izvršiocu Tuzlićeva testamenta, da se iz Splita pismom od 17/29. decembra 1878. obrati sarajevskoj Srpskoj opštini.

»Zao mi je čuti — kaže Vučković u pismu — iz srpskih listova, a i po privatnim glasovima, to što se počelo napadati na

školu srpskog obštestva sarajevskog od strane ljudi pretpostavljenijeh šadanjoj vladi u Bosni. Ovu moju žalbu u toliko više izjavljujem, jer sam se nadao, da će se ostaviti sloboda, najmanje kao što je bila pod turskom vladom«.

Vučković uvida »šta prijete našoj školi u Sarajevu«, i stoga smatra da s ostavštinom Tuzlićevom treba biti oprezniji. »Prijeti po mome mnjenju ništa manje već da se ovi fond s onim što vi imate inkorporira u fond komunalnih škola«. A zatim on daje savet: »Čemu treba da se vi oprete sa svim mogućim zakonitim sredstvima, jer najposlije kad bude, ti ljudi tu, koji predstavljaju austrinsku vladu u Sarajevu, nijesu posljednja inštancija; vi treba da se oprete svakom onom, koji bi htio zabadati prst u vaše škole, koje treba da se obrazuju u čisto srpskom duhu, jer drukčije kada bi bilo, biti će bolje da raspustite i učitelje i učenike i da školu zatvorite«.

Na kraju Vučković kaže, da iz tršćanske banke ne treba prenositi legat, iako nosi samo 3% interesa, dok se stvari ne raščiste i dok se ne vidi kako će nova uprava postupati sa srpskim školama. Ipak, smatra, trebalo bi potražiti način da ostavljeni novac bude unosnije plasiran (Arhiv sar. Srp. opštine).

Ali, i pored nepovoljnih prilika, u sarajevskoj Srpskoj opštini ponovo je oživela misao o osnivanju gimnazije. Pokrenuo je arhimandrit Savo Kosanović kada je u Beču krajem aprila 1879. čestitao srebrni pir caru Franji Josifu, »velikomožnom Oslobođitelju četiristoljetnih paćenika«, i tom prilikom u ime »pravoslavnog srpsko-bosanskog naroda« podneo molbu za osnivanje seminarije, gimnazije i konsistorije. Moleći carevu intervenciju da se ove ustanove što pre podignu u Sarajevu, on u obrazloženju, istina, poentira zaostalost pravoslavnog sveštenstva u Bosni i Hercegovini, ali uz to i naglašava potrebu prosvetnog podizanja naroda pomoću nauka na maternjem jeziku (Državni arhiv Sarajevo — pov. Zajedn. ministarstvo br. 1689 BH 1879).

Pre nego je početkom juna 1879. podneo caru predlog, zajednički ministar finansija Hofman raspravio je pokrenutu stvar s poglavarom Vojvodom od Virtemberga, a i od samog Kosanovića dobio neka obaveštenja u pogledu osnivanja gimnazije. Ni on, ni Vojvoda od Virtemberga nisu našli ništa u Kosanovićevim shvatanjima što ne bi odgovaralo višim ciljevima prosvete, ili što bi se činilo neprihvatljivo s obzirom na nužnu toleranciju prema drugim konfesijama, kao ni s obzirom na finansijski položaj zemlje.

Hofman ističe da je pre svega razmotreno, da li pretvoriti postojeću pravoslavnu nižu realku u gimnaziju, ili nanovo organizovati jednu drugu srednju školu koja bi možda više odgovarala potrebama zemlje. On hvali Kosanovića što uvida da srednju školu treba tako organizovati da je mogu bez uznemirenja pohađati deca svih konfesija i što želi da se škola uredi prema savremenim naučnim zahtevima; da je na tom i ranije insistirala sarajevska Srpska opština, vidi se iz toga što se u njenoj školi još za turske uprave obavezno učio nemački jezik.

No, i pored toga, odluka je pala za drugo rešenje, pa Hofman predlaže caru da se pristupi uređenju jedne nove srednje škole u

Sarajevu i za nju u prvoj godini preliminira iznos od 7050 for. iz zemaljskih sredstava. Predlog potkrepljuje i tim što pravoslavna opština sarajevska ima za unapređenje prosvete na raspolaganju jedan dospelni legat od 50.000 for., a takođe i muslimani poseduju vlastite prosvetne fondove i rado bi dali neki iznos za uređenje srednje škole. Za izvođenje plana školstva treba naći posebno lice, na čemu se upravo radi. Pitanja pravoslavne bogoslovije i konsistorije biće rešena sa uređenjem statusa pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini.

Car je usvojio ministrov predlog i državna gimnazija u Sarajevu je otvorena u jesen 1879. (Drž. arhiv, Sarajevo — pov. Zaj. min. br. 2621 BH 1879).

Iz razgovora s austrijskim merodavnim ličnostima Kosanović se uverio da je njegova predstava dobro primljena, pa je svoj optimizam prenosio i na vodeće ljude u sarajevskoj Srpskoj opštini. Iako na predstavku nije dat odgovor, pošto je već doneta odluka o osnivanju državne gimnazije, školski odbor pripremao je teren za pretvaranje Realke u Nižu gimnaziju. Kad je to najposle, krajem septembra 1879, i sproveo, odbor je podneo Zemaljskoj vladi izveštaj o izvršenom pretvaranju, koji je Vlada uzela na znanje.

Srpska gimnazija u Sarajevu otvorena je 26. septembra 1879, nešto ranije nego je počela rad nova državna gimnazija. Za direktora postavljen je Svetozar Popović,³⁶⁾ rodom iz Srema, koji je, i pored nekih neprilika, ostao na tom položaju za celo vreme, do juna 1883. Pored Popovića, u Gimnaziji su povremeno radili kao profesori Branko-Hranislav Mihajlović,³⁷⁾ Mita Živković,³⁸⁾ i Mita Vujković,³⁹⁾ sva trojica rodom iz Vojvodine, zatim katihete Savo Kosanović, Petar Maksimović i Petar Đenić, te veći broj suplenata: Svetozar Arse-

³⁶⁾ Svetozar Popović (1853-1891), svršio je kao Tekelijin pitomac Filozofski fakultet u Pešti. Pored dužnosti direktora Srpske gimnazije, bio je od 1882-1883 i upravitelj srpskih osnovnih škola u Sarajevu. Od sarajevske policije sumnjičen je da kao dopisnik spoljnih listova piše nepovoljno o prilikama u Bosni. Umro je u Čortanovecima, u Sremu.

³⁷⁾ Dr Branko-Hranislav Mihajlović (1856-1918), svršio je Filozofski fakultet u Pešti i početkom februara 1879. došao na Realnu u Sarajevu. Od septembra 1879. do sredine 1882. bio je upravitelj srpskih osnovnih škola i profesor Srpske gimnazije u Sarajevu, a zatim je otišao u Beč i svršio Medicinski fakultet. Jedan je od prvih vojvodanskih socijalista, koji je kao novosađski gimnazista došao 1872. u dodir sa Svetozarom Markovićem i bio saradnik »Bratstva«, prvog vojvodanskog socijalističkog lista. Kasnije je uređivao jedno vreme »Zastavu«, a onda prešao u Srbiju i bio lekar. Napisao je roman »Pred zorom« i dve brošure o socijalizmu: »Pozitivna načela socijalizma« i »O socijalizmu«.

³⁸⁾ Mita Živković (1854-1913), književnik, rođen u Starom Bečeju, svršio je Filozofski fakultet u Pešti. Na sarajevsku Srpsku gimnaziju došao je u septembru 1880. i ostao do juna 1881, posle prešao u Srbiju i bio profesor u Požarevcu i Beogradu. Poznat je po pripovetkama iz sarajevskog života »Bosanci« (Beograd 1897), a takođe je napisao i monografiju »Sarajevo od postanka do danas« (Požarevac 1893).

³⁹⁾ Mita Vujković (1857-1902), rođen u Somboru, svršio je gimnaziju u Novom Sadu i Filozofski fakultet u Pešti. Za srpsko-turskog rata 1876. prešao u Srbiju i borio se kao dobrovoljac. Na sarajevsku Srpsku gimnaziju došao je 1. septembra 1881. i na njoj ostao do 10. marta 1883. Posle je bio profesor gimnazije u Srbiji.

njević, Nikola Tajšanović, Milorad Jakovljević, Đorđe Krajnović, Petar Đenić i Đorđe H. Petrović.

Članovi školskog odbora sačinjavali su patronat gimnazije, koji je na se preuzeo sve poslove nove škole i za njen rad bio odgovoran pred vlastima.

Srpska gimnazija u Sarajevu bila je četvorogodišnja škola sa istim uređenjem i nastavnim gradivom kao u srpskim gimnazijama u Austrougarskoj. Od obaveznih predmeta učili su se pre svega klasični jezici, latinski i grčki, a osim toga i jezici nemački, staroslovenski i srpski. Ostali predmeti bili su: veronauka, zemljopis i povesnica, matematika, prirodopis, prirodoslovlje, krasnopis, crtanje i crkveno pojanje.

Prema bivšoj Realci, u nastavnom programu je znatna razlika, osobito u pogledu jezika koji dotad nisu predavani (latinski, grčki i nemački). Ali, i pored toga, otvorena su od početka sva četiri razreda, za razliku od državne gimnazije, koja je počela samo s jednim i nove razrede postepeno otvarala. Po malom broju đaka u starijim razredima može se zaključiti da su iz Realke primani u više razrede samo oni đaci koji su uspeli položiti diferencijalni ispit.

Radi ilustrovanja navodimo da je Srpska gimnazija sarajevska imala u školskoj 1880/81. godini 46 đaka, od toga 25 u prvom razredu, 9 u drugom, 7 u trećem i 5 u četvrtom razredu.⁴⁰⁾ Zanimljivo je da se kod đaka ocenjivalo ne samo vladanje i uspeh, već takođe i pažnja i trud.⁴¹⁾

Slučaj Jovana Vidića

Vlast je popreko gledala na Srpsku gimnaziju i njen rad kontrolisala preko svog prosvetnog referenta, a od patronata tražila često

⁴⁰⁾ Poimenični spisak đaka Srpske gimnazije u Sarajevu školske godine 1880/81. objavio je Mirko Maksimović prema beležnici za ocene svoga oca katihete Petra Maksimovića (»Bratstvo«, IV, 3, 1928, 69), koji ovde prenosimo. Tada su pohađali:

Prvi razred: Nikola Bratić, Risto Božić, Aleksa Gačanica, Dimšo Despotović, Nikola Delić, Sveto Živković, Kosta Kostić, Jovo Kašiković, Risto Kučković, Milan Kršić, Andrija Lekić, Todor Mijić, Risto Milanović, Simo Radulović, Danilo Prijović, Risto Radić, Đorđe Stajić, Vlado Skarić, Gliša Tasovac, Jovo Trifković, Sava Cabić, Simo Larkić, Đorđe Čuković, Jovo Đokić i Vlado Besarović;

Drugi razred: Đorđe Vasiljević, Ilija Gučevac, Risto Kebešlić, Đura Ninković, Dimšo Nikolić, Pero Čupić, Pero Šehovac, Jovo Đokić i Damljan Đokić;

Treći razred: Jevto Kamzić, Nikola Petrović, Vasa Savić, Nikola Čović, Nikola Šehovac, Jevtan Kebešlić i Vlado Đurić;

Četvrti razred: Risto Adžović, Lazo Đukić, Nikola Kašiković, Jovo Pamučina i Savo Tomić.

⁴¹⁾ Za pažnju bile su četiri ocene: oštro, dosta, nejednako i rasejano; za trud takođe četiri: neumorno, zadosta, kako kad i slabo; za vladanje pet ocena: primerno, pohvalno, po zakonima, ne sasvim po zakonima i ne po zakonima; za uspeh šest ocena: odlično, vrlo dobro, dobro, zadovoljava, ne zadovoljava i rdavo.

objašnjenja o svemu što se ticalo škole, profesora i učenika. Prilikom angažovanja nastavnog osoblja, koje je većinom dolazilo iz Vojvodine, školski odbor je nailazio na mnoge neprilike, jer je Zemaljska vlada za neke profesore uskraćivala potvrdu, a za druge iznalazila razloge za sumnjičenja i progone.

Kao karakterističan primer koliko je režim iz političkih razloga bio nepoverljiv prema nastavnicima sa strane navodimo slučaj Jovana Vidića, docnijeg urednika prorežimskog srpskog lista »Prosvjeta«, kome Zemaljska vlada kroz dve godine nije dopuštala da bude profesor na Srpskoj gimnaziji u Sarajevu.

Školski odbor u Sarajevu izabrao je za profesora još u julu 1879. Jovana Vidića, rodom iz Novog Sada, koji je upravo bio svršio Filozofski fakultet u Pešti. Već krajem istog meseca ugarski ministar predsednik obavestio je Zajedničko ministarstvo finansija o poverljivo primljenoj vesti da je izvesni Vidić, korespondent novosadske »Zastave«, izabran za profesora od sarajevske Srpske opštine, što on ljubazno stavlja do znanja Ministarstvu, pošto je jasno da će uticaj tog čoveka u političkom pogledu biti neosporno škodljiv na školsku omladinu. Usvajajući ovo mišljenje, Zajedničko ministarstvo se požurilo da Zemaljskoj vladi u Sarajevu naredi da ispita ceo slučaj (Drž. arhiv Sarajevo — pov. Zaj. min. br. 3811 HB 1879).

Pošto je proverila stvar i utvrdila tačnost primljene informacije, Zemaljska vlada je dopisom od 21. avgusta zatražila od Zajedničkog ministarstva da putem peštanske policije dobije bliža obaveštenja o političkom držanju Vidićevom, pošto je on svoje studije završio na peštanskom Univerzitetu, izjavljujući ujedno da traženu potvrdu izbora neće dati dok ne primi nova uputstva. Po ovom zahtevu postupilo je Zajedničko ministarstvo i putem ugarskog ministra predsednika zatražilo policijski izveštaj o Vidiću (Drž. arhiv Sarajevo, pov. Zaj. min. br. 4363 HB 1879).

Kako su bezuspešne bile intervencije kod Zemaljske vlade, Srpska opština je 30. avgusta zatražila telegrafski od Zajedničkog ministarstva da potvrdi Vidićev izbor, ali je na to Ministarstvo obavestilo Zemaljsku vladu da se potvrda ne može dati pre nego se iz Pešte dobiju zatražene informacije (Drž. arhiv Sarajevo — pov. Zaj. min. br. 4383 BH 1879).

Tek 2. oktobra ugarski ministar predsednik saopštio je Zajedničkom ministarstvu traženi policijski izveštaj, ističući naročito da se Jovan Vidić broji među najopasnije pristalice Omladine (zu den gefährlichsten Anhängern der Omladina zählt) i da je identičan sa ranije pominjanim Vidićem. Posle toga je Zajedničko ministarstvo 4. oktobra izvestilo Zemaljsku vladu da se nameštenje ovog učitelja u okupiranoj zemlji ne može dozvoliti (Drž. arhiv Sarajevo — pov. Zaj. min. br. 4995 BH 1879).

Da je Vidić bio došao u Sarajevo i u tek otvorenoj Srpskoj gimnaziji počeo sa predavanjima, saznaje se iz neobjavljenih memoara popa Stijepa Trifkovića, gde kaže da je vlast 1879. proterala sa predavanja iz škole Jovana Vidića, izabranog suplenta.

Početkom jula 1880. izabrani su Mita Živković i Jovan Vidić »za redovne profesore na ovdašnjoj Srpskoj narodnoj gimnaziji«, ⁴²⁾ kako je navedeno u pismu koje su »po dužnosti« članovi patronata iste Gimnazije podneli 26. juna — 8. julija 1880. Zemaljskoj vladi, tražeći potvrdu izbora.

Na sličan način kao prošle godine sprovedeni su i sada izvidi, pa je najposle ugarski ministar predsednik javio Zajedničkom ministarstvu da protiv Jovana Vidića u moralnom pogledu nema nikakvih prigovora, ali da mora odreći svoj pristanak za njegovo nameštanje kao učitelja u Sarajevu iz razloga što je Vidić bio dosad stalni korespondent omladinskog lista »Zastave«, koji izlazi u Novom Sadu, i što on u poslednje vreme naginje socijalističkim tendencijama. Naprotiv, nema nikakvog prigovora za nameštanje Mite Živkovića na istoj Gimnaziji.

Pošto se zajednički ministar Slavi složio s ovim mišljenjem i o tom 1. septembra 1880. obavestio poglavara Dalena, Zemaljska vlada je 12. septembra javila patronatu Srpske narodne gimnazije sledeće: »Visoko c. i k. zajedničko ministarstvo odiel za Bosnu i Hercegovinu blagoizvoljelo jest, izbor Jovana Vidića za učitelja na Srpskoj gimnaziji zabaciti a izbor Mite Živkovića na istoj Gimnaziji potvrditi. O čemu se p. t. znanja radi obavješćuje« (Drž. arhiv Sarajevo — pov. Zem. vlada br. 2787 ex 1880).

Tek u septembru 1883. Vidić je dobio nameštenje kod Srpske opštine u Sarajevu, ali kao učitelj osnovne škole (kraće vreme i kao upravitelj), pošto je Srpska gimnazija već prestala sa radom. Na ovom mestu on je ostao do 1. januara 1885, a zatim je u Sarajevu pokrenuo list »Prosvjetu«.

Materijalne neprilike i prestanak Srpske gimnazije

Pored teškoća koje su dolazile od okupacione uprave, Srpska gimnazija u Sarajevu borila se i s materijalnim nedaćama. Uz velike žrtve građana ona se održala kroz četiri godine zahvaljujući zauzimanju ne samo članova patronata (Risto Đ. Besarević, Jeftan Despić i Risto Đ. Hadžidamjanović), već i posebnog odbora koji je obrazovan radi skupljanja priloga (Savo Kosanović, Petro Petrović Petrakija, Jakov H. Trifković i Risto Čuković). Održavanje jedne savremeno uređene škole, kakva je ova nesumnjivo bila, iziskivalo je znatne troškove, za čije podmirenje nisu bili obezbeđeni potrebni fondovi.

Ni posle otvaranje Gimnazije Srpska opština nije uspela da naplati dospeli Tuzlićev legat, s kojim su osnivači Gimnazije i te kako računali. Kao ranije, Vučković se i dalje na sličan način izovarao i nije predavao novac, i pored toga što je Opština od početka imala teškoća oko održavanja Gimnazije.

⁴²⁾ Zanimljivo je da se u ovom dopisu tri puta pominje naziv »Srpska narodna gimnazija«, što ponavlja i Zemaljska vlada kad odgovara na dopis. Zvanični naziv, međutim, bio je »Srpsko-pravoslavna gimnazija u Sarajevu«, verovatno najviše zbog toga da bi joj se naglasio konfesionalni karakter.

Posle jednog Vučkovićeve pisma, u kome se ponovo pravda zbog neslanja novca, patronat Gimnazije održao je sednicu, kojoj je prisustvovalo još 25 sarajevskih građana. Posle toga sarajevska Srpska opština je, u pismu od 15. marta 1880, dala Vučkoviću odgovor, u kome je, pored ostalog, istakla sledeće:

»Pri svoj tegobi, koja je osobito, nas pravoslavne Srbe postigla, mi ni na jedan časak nismo zaboravili na jednu od najsvetijih dužnosti, koja uslovljava razvitak narodne svijesti i osigurava pravu bitnost našeg podmlatka. I vi ste nas sami u svoje vrijeme podstaknuli na takvu revnost vašim pismom od 17/29. decembra 1878. g. Koliko smo pak u tome odgovorili našoj zadaći, to ostavljamo na procjenu vama, Srpstvu i potomstvu« (Arhiv sar. Srpske opštine).⁴³⁾

Dok se Srpska opština još nadala da će jednom naplatiti Tuzlićev legat, nekog odjeka imala je vest u 1882. godini da je Ilija Tomić iz Požarevca u Srbiji zaveštao fondu Srpske gimnazije u Sarajevu iznos od 18.000 dinara. Ali, ni ovaj novac nije primljen.

S proleća 1883. materijalno stanje Gimnazije dalo je povoda opštinskoj upravi da na sednici od 20. aprila povede o tom reč. Učinjen je ponovo pokušaj da se za Gimnaziju obezbedi takav fond. Čiji će prihod omogućiti njeno izdržavanje. Mitropolit Savo Kosanović poziva iza toga jednim pismom imućnije građane, naročito trgovce, da za obrazovanje fonda upišu izvesne sume i dajući sam primer upisuje, pored ranijih priloga, još 1000 for.

Kosanovićev apel nije naišao na takav odziv da se Gimnazija mogla održati. Pojedinci su iz ličnih razloga počeli davati svoju decu u državnu gimnaziju, a tim i uskraćivati obećane doprinose za Srpsku gimnaziju.

Pored pritiska vlasti i progona profesora, sada su delovale i materijalne neprilike, pa je sve to doprinelo da se sarajevska Srpska gimnazija krajem juna 1883. »privremeno« zatvori.

Bio je to, međutim, kraj jedne prosvetne ustanove koju su sarajevski Srbi tri decenije pronosili kroz bure i nepogode, ulažući značajan napor da je osposobe i održe.

⁴³⁾ Tuzlićev legat nije Srpska opština nikad naplatila. Kako je u junu 1883. zatvorena Srpska gimnazija, Vučković je sada imao više razloga da ne predaje novac s obzirom na cilj za koji je legat ostavljen. G. 1889. Zemaljska vlada je donela naredbu kojom je ograničeno pa i zabranjeno primanje darova sa strane, pa je Tuzlićev legat dospao u bečko Zajedničko ministarstvo finansija (u međuvremenu je i Vučković 1893. umro povećavši legat na oko 56.000 for.). Pokušaji Srpske opštine sarajevske da naplati legat, čak i pod komesarijatom P. Petrovića Petrakije, ostali su bezuspešni. Tek 1908. legat je primio Veliki prosvetni savet, na koji su prešli fondovi po završetku autonomne borbe. Kako se više nije ni pomišljalo na osnivanje srpske gimnazije, Zemaljska vlada je pred prvi svetski rat odobrila Velikom prosvetnom savetu da Tuzlićev legat može upotrebiti za podizanje jednog srednjoškolskog konvikta. Ali i to je otpalo sa izbijanjem rata.

Slavoljub Cvetković

SOLIDARNOST UČENIKA U MOSTARU SA BEOGRADSKIM STUDENTIMA APRILA 1920. GODINE

Strajk školske omladine u Mostaru, 14. i 15. aprila 1920. godine, ne može se objasniti ako se ne osvrnemo na aktivnost beogradskih studenata u prvim mesecima 1920. godine. Kako je centar društvene aktivnosti studenata u to vreme bilo opšte studentsko udruženje »Pobratimstvo«, ukratko ćemo izložiti rad toga udruženja februara i marta meseca 1920. godine.

Sva važnija pitanja studenti Beogradskog univerziteta rešavali su na zborovima. Tako je, po rešenju studentskog zbora od 6. II 1920. godine, sazvan zbor studenata Beogradskog univerziteta za 8. II 1920. godine. Toga dana u sali Univerziteta sakupljeni studenti raspravljali su o društveno-političkoj aktivnosti univerzitetske omladine. Na zboru je konstatovano: da su se do tada studentska pitanja rešavala delimično i rdavo, da je jedan od razloga takvog stanja i taj da su se nerešena pitanja nagomilala, i da postoji veliki broj nerešenih problema. Uvidelo se da se za sve to ne može i dalje brinuti samo nekoliko studenata, već će se morati izvršiti podela rada i dužnosti. Na predlog Bogdana Kneževića odlučeno je da se u okviru opšteg studentskog udruženja »Pobratimstvo« formira centar za rukovođenje organizacijom, idejna sekcija, sud časti, sekcija za blagodajanje, sekcija za domove i trpeze i sekcija za ferijalni savez.¹⁾

Idejni pokretač ovih akcija na Univerzitetu, Klub studenata komunista Beogradskog univerziteta²⁾, raščlanio se 29. februara

¹⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije, omladinska arhiva — neregistrovana građa (Beogradski univerzitet, br. 837/1920.). Zapisnik zbora studenata Beogradskog univerziteta od 8. II 1920.

²⁾ O osnivanju i radu Kluba studenata komunista vidi članak Milice Damjanović: Klub studenata komunista na Beogradskom univerzitetu, Arhivski almanah, 2/3, 1960, str. 225-238 (dalje M. Damjanović).